

**TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU'NUN
(TKDK) TARIMSAL KÜÇÜK ÜRETİCİLİK ÜZERİNDEKİ ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKHAN HURMA

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İKTİSAT
ANABİLİM DALI**

**MERSİN
ARALIK - 2018**

**TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU'NUN
(TKDK) TARIMSAL KÜÇÜK ÜRETİCİLİK ÜZERİNDEKİ ROLÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKHAN HURMA

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

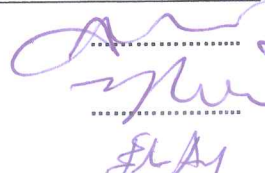

**İKTİSAT
ANABİLİM DALI**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. ERKAN AKTAŞ**

**MERSİN
ARALIK - 2018**

ONAY

Gökhan HURMA tarafından Doç. Erkan AKTAŞ danışmanlığında hazırlanan "TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU'NUN (TKDK) TARIMSAL KÜÇÜK ÜRETİCİLİK ÜZERİNDEKİ ROLÜ" başlıklı çalışma aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Görevi	Ünvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Başkan	Doç. Dr. Erkan AKTAŞ	
Üye	Prof. Dr. Haydar ŞENGÜL	
Üye	Dr. Öğrt. Üyesi. Ebru ARICIOĞLU	

Yukarıdaki Jüri kararı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 27.12.2018 tarih ve 2018 / 31 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezde kullanılan özgün bilgiler, şekil, tablo ve fotoğraflardan kaynak göstermeden alıntı yapmak 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine tabidir.

ETİK BEYAN

Mersin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili esere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak kullandığımı,
- Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü Mersin Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,
- Tezin tüm telif haklarını Mersin Üniversitesi'ne devrettiğimi beyan ederim.

ETHICAL DECLARATION

This thesis is prepared in accordance with the rules specified in Mersin University Graduate Education Regulation and I declare to comply with the following conditions:

- I have obtained all the information and the documents of the thesis in accordance with the academic rules.
- I presented all the visual, auditory and written informations and results in accordance with scientific ethics.
- I refer in accordance with the norms of scientific works about the case of exploitation of others' works.
- I used all of the referred works as the references.
- I did not do any tampering in the used data.
- I did not present any part of this thesis as an another thesis at Mersin University or another university.
- I transfer all copyrights of this thesis to the Mersin University.

26 Aralık 2018 / 26 December 2018

İmza/Signature

Gökhan HURMA

ÖZET

Avrupa Birliği (AB), Ortak Tarım Politikası (OTP) ile üye ülkelerin tarım yapılarındaki farklılıkları gidermeyi, ortak bir tarım yapısı oluşturmayı hedefler. Oluşturmak istediği bu ortak tarım yapısını, topluluğa aday ülkeler için de gerekli kılmakta, bunu sağlamak için de Katılım Öncesi Yardım Programı'nın (IPA) Kırsal Kalkınma bileşeni olan IPARD'ı aday ülkelere uygulamaktadır. AB, Aday ülkelere uyguladığı IPARD programıyla genel olarak, tarım ürünlerin Ortak Tarım Politikasına uygun olmasını, kırsal ile kent arasındaki farkın giderilmesini, üretim araçlarının ve kalitesinin AB standardına yükseltilmesini hedeflemektedir. Türkiye, 1999 yılında gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'nde topluluğa üye olma yolunda somut bir adım atarak, Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul edilir ve tam üyelik müzakereleri 03 Ekim 2005 tarihinde başlar. Bununla birlikte, AB Komisyonu, tam üyelik müzakere sürecinin 11. Faslı olan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslının başlayabilmesi için Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'nun (TKDK) kurulmasını gerekli kılar. Türkiye'de, bu gerekliliği yerine getirmek için 18 Mart 2007 tarihinde 5648 sayılı kanunla TKDK kurulur. Tarım ve Kırsal Kalkınma faslının başlayabilmesi için kurulması gerekli kılınan TKDK, IPARD uygulayıcısı olarak, tarım ve kırsal alanı kalkındırma hedefiyle kırsal alanda AB standartlarına uygun tarımsal tesislerin açılmasına, aynı zamanda hali hazırda bulunan tesislerin modernize edilmesine destek sağlamaktadır. IPARD programının uygulayıcısı olan TKDK'nın, kırsal alanda yaratmaya çalıştığı modernizasyon ile modern tesisleri ön planda tutarak, Avrupa Birliği OTP yapısına uygun bir tarım yapısı oluşturmayı amaçlar. Bu bağlamda TKDK, özellikle 1990'lı yıllarda başlayan Türkiye'nin tarımsal reform sürecinde aktif bir rol üstlenerek dönüşümün bir parçası olarak karşımıza çıkar. Çalışma, Türkiye'nin tarımsal reform sürecinde, tarımsal alanda ortaya çıkan yapısal dönüşümü, özellikle tarımsal küçük üreticilik çerçevesinde ele alarak, TKDK'nın bu sürece hangi araçlarla dâhil olduğunu venasıl bir rol üstlendiğini göstermeye çalışır. Bu bağlamda söylenebilir ki, çalışmanın sonucunda küçük üreticiliğin azalma eğiliminde olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: TKDK, Kırsal Kalkınma, Küçük Üretici, IPARD, Türkiye

Danışman: Doç. Dr. Erkan AKTAŞ, İktisat Anabilim Dalı, Mersin Üniversitesi, Mersin

ABSTRACT

The European Union (EU) aims to eliminate the differences in the agricultural structures of the member countries and to form a common agricultural structure with the Common Agricultural Policy (CAP). It makes necessary this common agricultural structure that it wants to create for the candidate countries as well, and in order to achieve this, it applies the IPARD, the Rural Development component of the IPA, to the candidate countries. The EU aims to ensure that agricultural products are suitable for the Common Agricultural Policy, the difference between rural and urban areas is removed and the means and quality of production are raised to the EU standard. Turkey was considered as a candidate country to the European Union by throwing a concrete step on being the making of a member of the community at the Helsinki Summit held in 1999 and full membership negotiations began on 03 October 2005. In addition to this, the EU Commission made essential the establishment of the Agriculture and Rural Development Support Institution (ARDSI) in order that 11th component of full membership negotiation process which is Agriculture and Rural Development component could commence. In Turkey, ARDSI was installed with the law no. 5648 on March 18,2007 in order to fulfill this requirement. As an IPARD practitioner, the ARDSI, which is required to be established in order to start the Agriculture and Rural Development component, provides support for the opening of agricultural facilities in accordance with EU standards in the rural area with the aim of the development of agriculture and rural areas, as well as the modernization of existing facilities. It aims to create an agricultural structure suitable for the European Union OTP structure by prioritizing modern facilities and modern facilities that are being implemented by the ARDSI as the implementer of IPARD program. In this context, ARDSI came to the forefront as a part of the transformation by taking an active role especially in the Turkey's agricultural reform process beginning in the 1990s. Working attempts to show with which means ARDSI included and how a role it played in Turkey's agricultural reform process especially by handling structural transformation occurring in agricultural areas in the framework of agricultural small productiveness. In this context, it can be said that as a result of the study, it has revealed that small productivity tends to decrease.

Key words: ARDSI, Rural Development, Petty Producer, IPARD, Turkey

Advisor: Erkan AKTAŞ, Department of Economy, The University of Mersin, Mersin.

TEŞEKKÜR

Çalışma sürecince benden yardımını, desteğini ve bilgisini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Erkan AKTAŞ' a teşekkür eder ve saygılarımı sunarım. Tezin jürisinde bulunan bölümümüz hocalarından Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ebru ARICIOĞLU' na ve Çukurova Üniversitesi Tarım Ekonomisi Bölümü'nden Sayın Prof. Dr. Haydar ŞENGÜL' eilgilerinden ve değerli önerilerinden dolayı teşekkürü borç bilir ve saygılarımı sunarım. Tezime katkı sağlayan tüm hocalarıma teşekkür eder ve saygılarımı sunarım. Ayrıca, çalışmama destek olan Mersin Üniversitesi Geliştirme Vakfı'na (MÜGEV) katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Hayatım boyunca her türlü destekleriyle bana güç veren annem, babam, ablam ve kız kardeşime sonsuz minnet duygularımı belirterek teşekkür ederim. Amcalarım, halalarım, teyzelerim, kuzenlerim ve nenem, her zaman ailemin arkamda olduğumu bana hatırlattığınız için sizlere teşekkürü borç bilirim. Çok yakın zamanda kaybettiğim amcam, bitirdim ve dediğin gibi devam edeceğim.

Gökhan HURMA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇKAPAK	i
ONAY	ii
ETİKBEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLARLISTESİ	ix
ŞEKİLLERLISTESİ	x
KISALTMALARLISTESİ	xi
1. GİRİŞ	1
2. TARIMDA KÜÇÜK ÜRETİCİLİK KAVRAM VE TARTIŞMALARI	2
2.1. İlgili Kavramlar	2
2.1.1. Kalkınma Kavramı	2
2.1.2. Kırsal Kalkınma Kavramı	3
2.1.3. Tarımsal Küçük Üreticilik/Köylülük Kavramı	4
2.2. Tarımda Küçük Üreticilik Tartışmaları	5
2.2.1. Klasik Marxist Görüş (Tarihsel Materyalistler) – Köylülüğün Tasfiyesi	6
2.2.1.1. Kautsky'nin Köylülüğün Tasfiyesi Tezi	7
2.2.1.2. Lenin'in Köylülüğün Tasfiyesi Tezi	8
2.2.2. Rus Popülistleri: Köylülüğün Sürekliliği Tezi	10
2.2.2.1. A. V. Chayanov	10
2.2.3. Modernleşme Okulu	12
2.2.3.1. Paul Rosentein Rodan	12
2.2.3.2. Sir William Arthur Lewis	13
2.2.3.3. Walt Whitman Rostow	15
2.2.3.4. Diğer Modernleşme Kuramcıları	17
2.2.4. Yapısalcı Kuram	18
2.2.5. Bağımlılık Okulu	19
2.2.6. Dünya Sistemi Yaklaşımı	22
2.2.7. Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi	23
3. AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE	26
3.1. Avrupa Birliği'nin Ortaya Çıkışı	26
3.2. Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası (OTP)	28
3.3. Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri	31
3.3.1. Katılım Ortaklığı Belgeleri	39
3.3.2. Ulusal Programlar	39
3.3.3. Avrupa Birliği Müzakere Fasılları	40
3.4. Avrupa Birliği'nin Aday Ülkelere Uyguladığı Destekleme Programları	43
3.4.1. 2007 Yılına Kadar Uygulanan Destekleme Programları	44
3.4.2. 2007 Sonrası Uygulanan Destekleme Programları – IPA	45
3.4.2.1. IPA I Dönemi (2007-2013)	45
3.4.2.2. IPA II Dönemi (2014-2020)	48
4. IPARD, TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU VE KURUMUN TARIMSAL KÜRÜÇÜK ÜRETİCİLİK ÜZERİNDEKİ ROLÜ	52
4.1. Veri ve Araştırma Yöntemi	52
4.2. Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Aracı – IPARD	52
4.2.1. IPARD Türkiye	53

4.2.1.1. IPARD Programının Hazırlanışı ve AB Komisyonu'na Sunulması	54
4.2.1.2. IPARD' ın Kurumsal Yapısı	55
4.2.1.3 IPARD I Programı (2007-2013)	58
4.2.1.3.1. IPARD I Programının Stratejik Amaçları	58
4.2.1.3.2. IPARD I Programının Tedbirleri ve Sektörleri	59
4.2.1.3.3. IPARD I Döneminin Tamamlanması	59
4.2.1.4. IPARD II Programı (2014-2020)	61
4.2.1.4.1. IPARD II Programının Stratejik Amaçları	61
4.2.1.4.2. IPARD II Programının Tedbirleri ve Sektörleri	62
4.2.1.4.3. IPARD II Mali Tablosu	63
4.3. IPARD Ajansı: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)	64
4.3.1. TKDK'nın Kurulması	64
4.3.2. TKDK'nın Yasal Yükümlülükleri	66
4.3.3. TKDK'nın Amaçları ve Görevleri	67
4.3.4. TKDK'nın Teşkilat Yapısı	68
4.3.5. Desteklenen İller	69
4.4. TKDK'nın Tarımsal Küçük Üreticilik Üzerindeki Rolü	70
4.4.1. IPARD'ın Toplam Tarımsal Desteklemeler İçerisindeki Payı	70
4.4.2. Tedbirler Bazında TKDK'nın Tarımsal Küçük Üretici Üzerindeki Rolü	76
4.4.2.1. Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (Tedbir 101)	76
4.4.2.1.1. Süt Sektörü (Tedbir 101-1)	77
4.4.2.1.2. Kırmızı Et Sektörü (Tedbir 101-2)	79
4.4.2.1.3. Kanatlı Eti Sektörü (Tedbir 101-3) ve Yumurta Sektörü (Tedbir 101-4)	83
4.4.2.2. Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar (Tedbir 103)	84
4.4.2.2.1. Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-1)	84
4.4.2.2.2. Kırmızı Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-2)	85
4.4.2.2.3. Kanatlı Et ve Et Ürünleri İşlenmesi ve Pazarlanması (103-3)	86
4.4.2.2.4. Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-4)	86
4.4.2.2.5. Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-5)	86
4.4.2.3. Çiftlik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme (Tedbir 302)	87
4.4.2.3.1. Bitkisel Üretimin Çeşitlendirilmesi, Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi (302- 1)	87
4.4.2.3.2. Diğer Alt-Tedbirler	89
5. GENEL DEĞERLENDİRME, SONUÇ VE ÖNERİLER	90
KAYNAKLAR	95
ÖZGEÇMİŞ	103

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1: Gümrük Birliği Öncesi Türkiye'ye Verilen Mali Yardımlar (1964-1995) (ECU)	34
Tablo 2: Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Kronolojisi	36
Tablo 3: Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum	42
Tablo 4: Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum (2)	43
Tablo 5: 2002-2006 Döneminde Türkiye Tarafından Kullanılan AB Mali Yardımları (milyon Euro)	45
Tablo 6: 2007-2013 İPA Dönemi AB Mali Yardımının Aday ve Potansiyel Aday Ülkelere Göre Dağılımı	47
Tablo 7: İPA I Dönemi (2007-2013) Türkiye Mali Yardım Miktarları (milyon avro)	48
Tablo 8: 2014 – 2020 Politika Alanları ve Sektörlere Göre Endikatif Tahsisat Tablosu (Milyon Avro)	50
Tablo 9: İPARD'ın Kurumsal Yapısı	58
Tablo 10: Tedbirler Bazında Tahsis Edilen Destek Miktarı ile Sözleşme İmzalanmış ve Ödenen Destek Miktarları (Euro)	60
Tablo 11: İPARD I Proje Sayıları Tablosu	61
Tablo 12: İPARD II Sonuçları	63
Tablo 13: TKDK'nın Tarihi Kronolojisi	66
Tablo 14: Türkiye'de İPARD I' in Toplam Tarımsal Desteklemeler İçerisindeki Payı	72
Tablo 15: Türkiye'de İPARD II' nin Toplam Tarımsal Desteklemeler İçerisindeki Payı	73
Tablo 16: Türkiye'de İPARD I'in Toplam Tarımsal Desteklemeler ve GSYH İçerisindeki Payı	74
Tablo 17: Türkiye'de İPARD II' nin Toplam Tarımsal Desteklemeler ve GSYH İçerisindeki Payı	75
Tablo 18: Türkiye'de Süt Üreticilerinin Çiftlik Büyüklüğüne Göre Dağılımı	78
Tablo 19: Türkiye'de Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanı Olan İşletmelerin İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%) – 2006	81
Tablo 20: Türkiye'de Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanı Olan İşletmelerin İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%) – 2014	82
Tablo 21: Türkiye'de Süt İşleme Sanayisinin Yapısındaki Değişiklik	85
Tablo 22: Çiftçilik Faaliyetlerinde Mülkiyet Dağılımı	88

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1: TKDK'nın Organizasyon Şeması	69
Şekil 2: Desteklenen İller Haritası	70

KISALTMALAR LİSTESİ

Kısaltma/Simge	Tanım
AB	Avrupa Birliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AK	Avrupa Komisyonu
AKÇT	Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
CARDS	Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik ToplulukYardıımı
CARPE	Avrupa için Ortak Tarımsal ve Kırsal Politika
CAO	Yetkili Akreditasyon Görevlisi
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
EURATOM	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
GB	Gümrük Birliği
GTHB	Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı
IPA	Katılım Öncesi Yardım Aracı
IPARD	Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı
ISPA	Katılım Öncesi Yapısal Politikalar Aracı
KİT	Kamu İktisadi Teşekküllerine
NAO	Ulusal Yetkilendirme Görevlisi
NIPAC	Ulusal Katılım Öncesi Yardım Koordinatörü
OTP	Ortak Tarım Politikası
PHARE	Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Destek Programı
SAPARD	Tarımsal ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı
TKDK	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TÖP	Tek Ödeme Planı

1. GİRİŞ

Kapitalist üretim ilişkilerinin tarıma yayılmasıyla birlikte geleneksel tarım yapısında dönüşümlerin yaşandığı ve bu dönüşümlerin ekonomide sınırlı kalmayıp toplumun sınıflarına da yansıdığı uzun yıllar tartışılmış/tartışılmaktadır. Kuşkusuz, bu tartışmalar sorunu görebilme açısından büyük önem taşımakta ve her bir tartışma, çalışmaya farklı bir bakış açısı sunmakta ve zenginleştirmektedir. Çalışmanın, tarımsal alandaki yapısal dönüşümünü anlama açısından önemli olan bu tartışmaların neresine denk geldiğini görebilmek amacıyla, çalışmanın ilk bölümünü bu tartışmalar oluşturacaktır.

Türkiye'nin, AB tam üyelik müzakerelerinin başlamasıyla birlikte müzakere fasıllarının 11. olan Tarım ve Kırsal Kalkınma Faslı'nın açılabilmesi için AB tarafından kurulması gerekli kılınmış Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'nun (TKDK), yaşanan dönüşümde üstlendiği rolü görebilmek ve bunu yaparken, çalışmasının tarihsel akışkanlığını sağlayabilmek amacıyla çalışmanın ikinci bölümünü, Türkiye ile Avrupa Birliği ilişkilerinin tarihsel süreci oluşturacaktır.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümü veri ve yöntem bölümü oluşturacaktır. Bu bağlamda, Türkiye'nin son yıllarda içerisine girdiği tarımsal reform sürecinde, TKDK'nın tarımsal alanda yaşanan dönüşümün neresinde rol aldığı, hangi araçlarla bu dönüşüme katkı sağladığı toplanan istatistiksel verilerin oranlanıp birbirleriyle karşılaştırılması ile belirtilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise, tarımsal alanda ortaya çıkan yapısal dönüşüme bağlı olarak, çalışmanın, birinci bölümü oluşturan küçük üreticilik tartışmalarının neresine denk geldiği üzerinde durulacaktır.

2. TARIMDA KÜÇÜK ÜRETİCİLİK KAVRAM VE TARTIŞMALARI

2.1. İlgili Kavramlar

Nesneler ve olgular yani gerçeklik “kavramlarla” soyutlaştırılarak zihinde yer edinir. Bir olgunun kavramsallaştırılması da ona aslında hangi açıdan bakıldığıyla alakalıdır. Nesnelerin veya olguların bir kavram altında toplanması, o kavramın telaffuzunda zihinde bu nesne ve olgular hakkında bir takım çağrışımlara neden olur. Bu nedenle, kavramların masum olmadığı, kavramların bize aslında o olguya hangi açıdan bakıldığı veya bakılması istendiği konusunda bilgi verdiği söylenebilir. Bu amaçla çalışmaya başlamadan önce çalışmanın temelini oluşturan kavramlara değinmek çalışmayı anlama açısından büyük önem taşır.

2.1.1. Kalkınma Kavramı

Özellikle 2. Dünya savaşı sonrası alevlenen kalkınma tartışmaları, kapitalistleşme sürecinde batılı ülkelerin gerisinde kalan ülkelerin geri kalmışlıkları çerçevesinde bu ülkelerin mevcut durumlarının nedenleri ve nasıl bir süreç izlemeleri gerektiği konusunda birçok fikir ve eleştiri ile şekillenir. Daha sonra bu tartışmalar “Tarımda Küçük Üreticilik Tartışmaları” başlığı altında daha ayrıntılı anlatılacağı için bu başlık altında sadece kalkınmanın bir kavram olarak neler ifade ettiğine değinilecektir.

Kalkınma kavramının ne ifade ettiği üzerinde durulacağı söylene de kavramın zamana ve insana göre değişiklik gösterebilecek anlama sahip olması yani kavramın göreceli olması net ve evrensel bir tanımlama yapmayı güçleştirmekte, kavramın ele alınış biçimini farklılaştırmaktadır. Bu nedenle kavramın tanımlanmasında yapılması gereken, tanımın gerisindeki değer ve ön kabulleri ortaya çıkarmaktır (Türkay, 1995: 102).

Ekonomik büyüme, ekonomik yapısal değişme ve iktisadi kalkınma kavramları sık sık birbirleri ile karıştırılmaktadır. Birçok çalışmada bu üç kavramın birbirinden ayrı tanımlanmalarının önemi vurgulanmıştır.(Türkay, 1995: 103). Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta, bu kavramların ayrı tanımlanmasının önemli olmasının yanında bunların birbirinden tamamen bağımsız olmadığıdır.

Ekonomik büyüme ve yapısal değişme kavramları ile karşılıklı yoğun ve karmaşık bir ilişki içerisinde olan ekonomik gelişme/kalkınma kavramı iktisat disiplinde, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra genel olarak ekonomik gelişme kapsamında kullanılmaya başlanır. Flamang'a göre kalkınma, daha fazla ve farklı olanın yer aldığı niteliksel ve yapısal bir değişim sürecidir.

Ekonomik kalkınma ile büyüme arasındaki farklardan bir tanesi zaten burada ortaya çıkmaktadır. Buna göre, ekonomik büyüme daha çok aynı şeydeki basit artış sürecini gösteren niceliksel bir değişimdir (Flamang, 1979: 50, Aktaran: Türkay, 1995: 104).

Türkay ekonomik büyümenin genel olarak, bir ekonominin üretim kapasitesindeki nicel artışı tanımlayan bir kavram olarak kabul edildiğini aslında, daha fazla çıktının elde edilmesi olarak tanımlandığını söyler. Yapısal değişim ise ekonomik büyüme ile kalkınmayı tanımlamak veya aralarındaki farkı göstermek için kullanılan bir ara kategoridir ve dönüşümü, genel olarak tarımdan sanayiye kaymayı ve bunun sonuçlarını tanımlar (Türkay, 1995:104).

Türkay'a göre, Türkiye ve benzeri ülkelerin kapitalistleşme süreçlerinin kalkınma kavramı altında açıklanmaya çalışılması "ortak iyi" oluşturularak sürece içkin eşitsizlik, çatışma ve gerimler gibi olumsuzlukların örtülmesine neden olmaktadır (Türkay, 2002: 194). Başta söylendiği gibi bir kavramın kullanımı aslında olgulara hangi açıdan bakıldığı veya bakılmasının istendiği ile alakalıdır.

2.1.2. Kırsal Kalkınma Kavramı

Genel olarak, kalkınma sürecine kırsal alanın da dâhil edilmesi ve kırsal alanda dönüşüm hareketlerinin başlaması anlamına gelen kırsal kalkınma kavramı Tarım ve Orman Bakanlığı'nın resmi internet sayfasında şöyle tanımlanır: "*Kırsal kalkınma en genel tanımıyla, kırsal alanda yaşayan fertlerin ekonomik ve sosyal refahı ile yaşam kalitesinin artırılma sürecidir*".¹

Dönemin Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu başkanı Ali Recep Nazlı kırsal kalkınma kavramını geleneksel modern ayrımı yaparak, kırsal kalkınmanın gelenekselden moderne doğru bir geçiş süreci olduğunu söyler: "*Kırsal Kalkınma; kırsal kesimin geleneksel olandan yenilikçi olana değişim sürecidir*" (Kırsal Kalkınma Dergisi 1, 2015).

Kırsal Kalkınmayı daha geniş tanımlayan Geray' ın tanımlaması ise şöyledir: "*Kırsal alanlarda yaşayan insan topluluklarının toplumsal, ekonomik, ekinsel açılardan yapısını değiştirecek biçimde üretim, gelir, refah düzeylerinin geliştirilmesini, insan-toprak ilişkilerindeki dengesizliklerin giderilmesini, kentsel alanlarda var olan fiziksel ve toplumsal altyapının kırsal alanda da yaratılmasını, tarımsal ürünlerin daha iyi değerlendirilmesini amaçlayan çok yönlü süreçleri, etkinlikleri ve örgütlenmeleri anlatmaktadır*" (Geray, 1999: 12).

1992 yılında yapılan Mac Sharry reformlarıyla AB gündemine gelen ve 2000'li yıllarda AB Ortak Tarım Politikası' na dahil edilen Kırsal Kalkınma reformları, bir yandan tarımın

¹ T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Kırsal-Kalkınma/Projeler> - 4.12.2018

piyasalaşmasını sağlamayı diğer yandan da AB tarımsal üreticilerini desteklemeyi amaçlar (Övgün, 2010: 95,100).

2.1.3. Tarımsal Küçük Üreticilik/Köylülük Kavramı

Tarımsal küçük üreticilik kavramı köylülük kavramı ile beraber kullanılan en basit ifadeyle; sermaye birikimi hedefinden çok kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geleneksel üretim tarzına sahip, geleneksel yöntemlerle tarımsal üretim yapan çiftçilerdir. Tarımsal küçük üreticiliğin en genel hatlarını çizen bu tanımlamanın ardından, bu başlık altında, kavramın bize neler anlattığı hakkında fikir sahibi olabilmek adına tarımsal küçük üreticilik ile ilgili farklı tanımlamalara yer verilecektir.

Emek ve üretim araçları üzerinden tanımlama yapan Aydın köylülüğü: “*aile emeğini kullanarak kendi tüketimleri ve Pazar için üretim yapan, kendi üretim araçlarına kısmen sahip olan kırsal üreticiler*” olarak tanımlar, kelimenin Marxist söylemde ise “*tarımsal küçük meta üreticisi, feodal veya yarı feodal toprak kiracısı*” anlamını taşıdığını söyler (Aydın, 1986: 133).

Az gelişmiş ekonomilerin tarımında; kapitalist, yarı-feodal ve küçük meta üretimi olmak üzere üç üretim ilişkisi görülebileceğini söyleyen Boratav: günümüzde köylülüğün en çok küçük meta üretimi şeklinde gerçekleşmesi nedeniyle tanımı bu üretim ilişkisi üzerinden yapar ve küçük meta üretimini; üretim araçlarına sahip olan dolaysız üreticinin (emeğin) kendisinin ve ailesinin emeğiyle, asıl amacı birikim değil, tüketim olacak şekilde “kısmen veya tamamen piyasa için” üretim yaptığı üretim ilişkisi olarak tanımlar (Boratav, 2004: 51,52). Bu konuda Bernstein köylülerin; küçük meta üreticileri, küçük ölçekli kapitalist çiftçilere ve ücretli işçilere dönüşeceğini söyler (Bernstein, 2009: 13).

Tanımlamasını dört madde halinde sıralayan Ercan’a göre köylülük:

- a) *Ancak geçinebilecek kadar toprak üzerinde tasarruf hakkının bulunduğu,*
- b) *Ürettiği ürün üzerinde tam söz sahibi olmadığı,*
- c) *Ürettiği ürünün kendinin tükettiğinin dışına kalan miktarını “denetleyenler” diye adlandırılan bir kesime aktardığı ve dolayısıyla eşitsiz bir ilişkide bulunduğu,*
- d) *Doğayı işlemede çok basit aletler kullanılması yönleriyle tanımlanabilir (Ercan, 2016: 48,49).*

2.2. Tarımda Küçük Üreticilik Tartışmaları

Kırsal alanda toplumsal dönüşüm sürecinin küçük üreticilere etkileri son dönemlerde ortaya çıkan bir tartışma konusu değildir. Kapitalizmin gelişmesi ile tarımdaki küçük üreticilerin kaderi tartışmaları sanayileşmenin ilk yıllarından itibaren kimi zaman hararetli kimi zaman da daha sönük olsa da bugünlere kadar gelmiştir. Tartışmalarda kimin haklı, kimin haksız olduğundan çok, bu tartışmalar sorunu görebilme açısından büyük önem taşımakta ve her bir tartışma, çalışmalara farklı bir bakış açısı getirmekte, araştırmaların kapsamını genişletmektedir. Farklı bakış açıları sunan bu tartışmalara değinmek, sorunu açığa çıkarmak, toplanan verilerin bizi götüreceği yeri görebilmek ve bunları yorumlayabilmek, gözden kaçan olguları yakalayabilmek ve sonuçta, çalışmanın bu teorik tartışmaların neresine denk düştüğünü saptayabilmek açısından çalışmaya katkı sağlayacaktır.

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte tarımda köylülüğün/küçük üreticiliğin tasfiye olacağı tezi Klasik, Marksist² ve Neo-klasik iktisatçılar tarafından dolaylı ya da dolaysız/açık olarak kabul edilmekteydi. Örneğin, tarımı İngiliz tarım yapısı içerisinde ele alan Klasik iktisatçı D. Ricardo, direkt olarak köylülük/küçük üreticilik üzerinde durmamış olsa da Boratav'a göre köylülüğün/küçük üreticiliğin tasfiye olacağını dolaylı olarak kabul etmiştir (Boratav, 2004: 107). Köylülüğün "mülksüzleştirilerek" tasfiye olacağını doğrudan ve açık bir şekilde kabul edenlerin başında ise Marxistler gelir.

Klasik iktisatçılar, ekonominin bütününe kapsayan iktisat kuramlarının tarımda da geçerli olduğunu savunurken (Köymen, 1999: 133-134), Marxistler kapitalizmin yasalarının tarımda geçerli olduğunu fakat kapitalizmin tarımda sanayiye göre çok daha karmaşık geliştiğini savunur (Boratav, 2004: 119). Neo-klasik İktisatçılar ise köylü sorunu olmadığını, çiftçi, köylü veya toprak sahiplerinin sanayici gibi davrandıklarını iddia eder (Köymen, 1999:135).

Tam rekabet piyasası varsayımıyla hareket eden Klasik iktisatçılar, iktisadi ve toplumsal olayların bütün ekonomilerde geçerli olduğunu söyleyerek aslında tasfiyeyi, rekabete³ dayanamayan üreticilerin iflas etmesi olarak açıklar ve bu kanunun ekonominin tüm kesimlerinde geçerli olduğunu söyler (Köymen, 1999: 133). Kısacası kuramı ekonominin tüm kesimleri üzerinde genelleştirerek tasfiyeyi kabullenmiş olurlar.

² Marx'ın bir Klasik iktisatçı olup olmadığı tartışmalarına çalışmada yer verilmeyecek, Marxistlerin konuya bakış açısı Klasik İktisatçılardan ayrı bir başlık altında incelenecektir. Bunun nedeni ise Marxistlerin konuyu spesifik olarak görüp, ayrıntılı bir şekilde incelemiş olmasıdır.

³ Klasik iktisatçılara göre, üreticiler arasındaki bu rekabet üretim maliyetlerinin azalmasına ve fiyatların düşmesine neden olur. Üretim maliyetlerini düşüremeyen üreticiler ise iflas eder (Köymen, 1999: 133).

Marxist iktisatçılar ise sonuç olarak bir tasfiyenin gerçekleşeceğini kabul ederken bunu bir genelleme yaparak değil, kapitalizmin tarımda sanayiye göre daha karmaşık gelişmesini açıklamaya çalışarak yapar.

2.2.1. Klasik Marxist Görüş (Tarihsel Materyalistler) - Köylülüğün Tasfiyesi

Marx, kapitalizmin varlığını devam ettirebilmesini, sistemin temel yapısal dinamiğini oluşturan sermaye birikiminin süreklilik koşullarının yaratılmasına bağlar. Sermaye birikimi artık değer varlığını, artık değer üretimi ise, meta piyasasında kutuplaşmayı yani üretim ve geçim araçları sahipleri ile emek gücünü satan özgür işçilerin karşı karşıya gelmesini ve aralarında ilişki kurulmasını gerekli kılar. Meta piyasasında gerçekleşen bu kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur (Marx, 2015: 686, 687).

Marx, kapitalist birikim sürecinin başlangıç noktasını oluşturan ilk birikimi; “üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel bir süreç” olarak tanımlar. Meta piyasasında, ellerindeki birikimi daha fazla arttırmak için başkalarının emek güçlerini satın almak isteyen kapitalistler ile emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayan özgür işçilerin -üretim araçları arasında yer almayan ve üretim araçlarına sahip olamayan işçilerin- karşı karşıya gelmesiyle kapitalist üretimin temel koşulları sağlanacaktır. Kapitalist üretim geliştikçe, işçiler mülkiyetlerinden giderek artacak şekilde kopartılacaktır. Kısacası, bütün sürecin temeli, köylünün “birdenbire ve zorla” mülksüzleştirilerek⁴ emek gücü piyasasına fırlatılmasıyla başlar ve bu mülksüzleştirme kapitalist üretim geliştikçe artar (Marx, 2015: 687, 689). Sermaye sahibi, birikimini arttırma amacıyla yapacağı üretim için ihtiyaç duyduğu emek gücünü, mülksüzleştirilerek özgürleştirilen işçiler ile sağlar.

Köylünün mülksüzleştirilmesi üretim için gerekli olan emek gücünü yaratmakla beraber aynı zamanda sermayenin iç pazarını yaratmaktadır. Kendi toprağında ihtiyaçları için üretim yapan küçük üreticiler, mülksüzleştiklerinde ihtiyaç duydukları ve artık, meta halini almış olan, büyük çiftçilerin ürettiği yiyecek ve hammaddeleri, manifaktürlerin oluşturduğu büyük pazarlardan satın almaya başlayacaktır. Yani “kırlardaki ev sanayisinin yok olması” ülkenin iç pazarını oluşturacaktır (Marx, 2015:715,716). Pazara uyum sağlayamayan köylüler, pazarın da zaten kendilerine üretici olarak ihtiyaç duymaması sonucu yok olacaktır (Aydın, 1986: 134).

⁴ Marx, köylünün geçim araçlarından birdenbire ve zorla koparılıp özgür işçiler/proleterler olarak emek piyasasına fırlatılmasını Kapitalin 1. cildinde, 15. yüzyıl İngiltere’sini örnek göstererek açıklar, birbirinden farklı iki meta sahibinin bu şekilde karşı karşıya gelmesinden dolayı bunu kapitalist sürecin temeli olarak kabul eder.

Sermayenin köylüler üzerindeki baskısı kapitalizmde farklılık göstermeye başlar ve sermayenin küçük üreticiler üzerindeki baskısı artar. Bununla birlikte, küçük üreticilerin vergiler ve kiralardan oluşan borçlanmaları da artar. Sanayideki sermaye birikimi köylülerin kendi aile emeklerini sömürmesine yol açar (Aydın, 1986: 134). Köylülerin sömürülme yoğunluğu arttıkça bu yoğunluğa bağlı olarak kâr da yok olur, bu nedenle köylülerin kâr amacı gütmeyen üretim yaptıklarını savunmak kuşkuludur çünkü Marx'a göre köylülerin kâr olmadan üretim yapmaya başladığı nokta sömürülmenin "mutlak limiti" dir. Kısacası, köylülerin kâr olmadan üretim yapması onların davranışsal eğilimlerinin değil, sömürü yoğunluğunun bir sonucudur (Aydın, 1986: 175).

2.2.1.1. Kautsky'nin Köylülüğün Tasfiyesi Tezi

Marx'ın küçük üretici analizine Almanya ve Rusya üzerinden katkı sağlayan Kautsky ve Lenin, genel eğilim olan küçük üreticiliğin yok olacağı tezine katılmaktadır. Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin tarımda yoğunlaşması sonucu küçük üreticiliğin yok olacağı tezine katılan ve bu tezi geliştiren Kautsky, o dönemde Marx'ın tezine ters olarak küçük üreticilerin sayıca çoğalmış olmasını açıklamaya çalışmıştır. Tarım ve sanayinin birbirinden bağımsız olmadığını fakat-kapitalizmin tarımda sanayiye göre çok daha karmaşık geliştiğini- (Boratav, 2004: 119) küçük üreticinin proleterleşme sürecinin tarımda sanayiden farklı olarak hızlıca mülksüzleşme ile değil de (Marx'tan ayrıldığı nokta), küçük üreticilerin mülklerinde bulunan toprağın yetersiz gelmesi ile emek gücünü büyük çiftliklere -onlarla rekabeti bırakarak- satmak zorunda kaldığı ve onlara bağımlı bir hâlde varlıklarını devam ettirdiği bir sürecin sonucu olarak gerçekleşeceğini söylemiştir (Ulukan, 2009: 30, 31).

Kapitalizmin tüm ekonomiye yayılmasıyla birlikte artık kapitalist olmayan üretimin yapılamayacağını söyleyen Kautsky, para yani sermaye olmadan da modern kapitalist tarımın yapılamayacağını savunmuştur (Lenin, 1996: 14). Kautsky ayrıca, büyük-ölçekli üretimin küçük-ölçekli üretime göre teknik açıdan üstün olduğunu ve kapitalizmin tarımda gelişmesiyle bu üstünlüğün büyük-ölçekli üretim lehine artacağını söylemiştir (Lenin, 1996: 20, 21). Tarımda küçük ile büyük üretim arasındaki farkı analiz etmeye çalışan Kautsky, büyük çiftçilerin çalıştırdığı ücretli işçilere göre küçük çiftçilerin kendi topraklarında daha uzun ve zor koşullarda çalıştığını, ailenin tüm bireylerinin üretime destek verdiğini, aç kalarak kısacası basit yaşayarak kâr ettiğini söylemiştir (Lenin, 1996: 28 - 31).

Marx'ın mülksüzleştirme yoluyla köylülüğün yok olacağı tezini, dönüşümün gecikmesinin nedenlerini ortaya koyarak ve sermayenin tarımdaki rolüne ilişkin çözümlerinde değişiklikler yaparak geliştiren (Aydın, 1986: 140) Kautsky, küçük

üreticilerin büyük çiftçiler ile rekabeti bırakıp, emek gücünü onlara satması ile bir süre ayakta kalacağını fakat süreç sonunda tarımda küçük üreticiliğin yok olacağını savunmuştur.

2.2.1.2. Lenin'in Köylülüğün Tasfiyesi Tezi

Marx'ın ortaya koyduğu kapitalizm yasalarının tarımda da geçerli olduğunu ve modern kapitalist ülke tarihlerinin bunu doğruladığını Rusya üzerinden yapmış olduğu analizle söyleyen Lenin, Kautsky gibi kapitalizmin tarımda sanayiye göre çok daha karmaşık ve değişik biçimlerde gelişeceğini fakat farklılık bulunmasına karşın yine de kapitalizmin tarımda işbölümü ve uzmanlaşmayı arttıracığını söylemiştir (Lenin, 1996: 9-12).

Zemstvo istatistiklerine dayanarak yazdığı Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi adlı kitabında dönemin Rus köylülüğünün, toplumsal ve ekonomik durumunun meta ekonomisi olduğunu ve köylülerin tamamen pazara bağlı olduğunu söylemiştir. Köylülüğün içinde bulunduğu meta ekonomisinde; çoğunluğun proletarya saflarına itilip, emek güçlerini kiraladıkları çiftlikler ve ticari sermaye tarafından sömürülmesi, üretimin ise azınlık (dolaylı üretici olarak) tarafından gerçekleştirilmesi, rekabet ve üretim araçlarının tek elde toplaması gibi kapitalizmin yapısında bulunan çelişkilerin var olduğunu söylemiştir (Lenin, 1975: 155).

Mülk eşitsizliğinin ortaya çıkmasıyla köylülüğün farklılaşmaya ve hatta tamamen dağılmaya başladığını söyleyen Lenin, bu süreçte kır burjuvazisi ve proletaryası olmak üzere iki tip yeni sınıfın ortaya çıktığını ve bunların meta üreticileri ile tarım işçileri olarak meta ekonomisinin ve kapitalist toplumun temellerini oluşturduğunu söylemiştir. Bu iki sınıftan birincisi yani kır/köylü burjuvazisi ticari tarım yapan sınıftır ve ticari tarımı, ticari ve sanayi işletmelerle birleştirmiştir, ticari amaçlı olarak tarımsal faaliyet yürüten bu sınıfın toprak kiralamaya başlaması ile kırsal bölgelerin egemen sınıfı olan kapitalist çiftçiler doğar (Lenin, 1975: 157,158,159).

Tahıl satmak amacıyla kirayla toprak tutma (tarımsal kuşakta) bunların çiftliklerinde çok büyük bir rol, çoğu kez verilmiş topraklardan daha önemli bir rol oynadığından, bu hali-vakti yerinde köylüler arasında bir kapitalist çiftçi sınıfı doğar. Çoğu durumda, çiftliğin büyüklüğü, ailede mevcut olandan daha büyük bir emek gücü gerektirir, bu nedenle, bir çiftlik emekçileri ve daha da önemlisi, bir gündelikçiler grubunun oluşması, hali-vakti yerinde köylülüğün var olması için zorunlu bir koşuldur. Bu köylülerin net gelir biçiminde elde ettikleri fazla nakit, ya bizim kırsal bölgelerimizde son derece gelişmiş olan ticari işlemlere ve tefeciliğe yöneltilir, ya da elverişli koşullar altında, toprak satın almaya, çiftliği iyileştirmeye vb. yatırılır (Lenin, 1975: 159).

Kapitalist çiftliklerin var olması için gerekli olan çiftlik emekçileri ve gündelikçiler grubu, yeni oluşan sınıflardan ikicisi yani, toprağı olmayanlar da dâhil, pazar ve rekabet koşullarına uyum sağlayamamış yoksul köylüleri oluşturan kır proletaryasıdır. Kapitalizmin, mülksüzleştirilerek özgürleştirilen işçilere ihtiyaç duyması genel eğilim olarak doğru olmasına karşın, tarımda kapitalizm yavaş ve çok çeşitli biçimlerde yayılmaktadır ve çoğu kez kırsal işçilere toprak verilmesi kapitalist çiftçilerin çıkarına olmuştur. Rus kır proletaryasının tipik temsilcileri, küçük toprak parçaları olmasına rağmen emek güçlerini satmadan hayatta kalma imkânları olmayan yoksul işçilerdir (Lenin, 1975: 159,160 ve Aydın, 1986: 141,142 ve Ulukan, 2009: 32).

Kır burjuvazisi ile proletaryası arasında, yine geçimlerini sağlamak için emek güçlerini satmak zorunda olan orta köylülük bulunur. Orta köylülerin ayakta kalması ancak en iyi yıllarda, hasadın verimli geçtiği yıllarda mümkün olur ve her zaman kır burjuvazisi ile proletaryası arasında sallanıp durur, hasadın kötü geçtiği yıllarda orta köylü kır proletaryasına doğru itilir, sonuçta orta köylüler yok olur uç kutuplar yoğunlaşır (Lenin, 1975: 162).

Lenin'e göre kapitalizm kendi iç pazarını yaratır, bu nedenle kapitalist üretimin gelişmesi önceden oluşmuş bir iç pazara ihtiyaç duymaz. Köylülüğün farklılaşmasıyla bir iç pazar oluştuğunu söyleyen Lenin, Marxist kuramın evrimine, köylülüğün farklılaşması-iç pazar arasında kurduğu bu bağ ile katkı sağlamıştır (Aydın, 1986: 141). Köylülüğün farklılaşmasıyla ortaya çıkan sınıflardan köylü burjuvazinin oluşması ve gelişmesiyle, üretim araçları pazarı ve kişisel tüketim pazarı olmak üzere iki türlü pazar meydana gelir. Üretim araçları pazarı, köylü burjuvazinin zor durumdaki toprak beylerinden ve köylülerden üretim araçlarını toplayıp sermayeye dönüştürmesiyle oluşurken, kişisel tüketim pazarı zenginliğin artmasıyla artan ihtiyaçların oluşturduğu pazardır. Köylülüğün farklılaşmasıyla ortaya çıkan diğer sınıf yani kır proletaryası, hayatını sürdürebilecek, kötü kalitedeki yiyecekleri satın aldığı kendi kişisel tüketim pazarını oluşturur (Lenin, 1975: 163).

Köylülüğün kır burjuvazisi ve kır proletaryası olarak tamamen iki karşıt sınıfa bölündüğünü (Lenin, 1975: 167) söyleyen Lenin, Kautsky'e benzer bir şekilde Marx'ın köylülüğün yok olacağı tezini geliştirerek, dönüşümün hızlıca el koyma biçiminde gerçekleşmeyeceğini, büyük işletmelerin üretim araçlarına sahip olup, köylülerin iyice yoksullaştığı uzun bir sürecin sonucunda köylülüğün yok olacağını savunmuştur (Aydın, 1986:144).

2.2.2. Rus Popülistleri: Köylülüğün Sürekliliği Tezi

19. yüzyılda Rusya’da ortaya çıkan Rus Popülistler, “halk” anlamındaki “Narod” kelimesinden türetilen Narodnikler olarak adlandırılmışlardır. Popülist fikirlerin çok çeşitli olması nedeniyle tek bir ideolojik tanıma sıkıştırılamayacak olan devrimci Popülist “Narodnikler’de” ortak payda “köylü komünlerin”⁵ önemidir (Karaömerlioğlu, 2001:242,244). Yapıları gereği her zaman kolektif bir hayat sürdürdüklerine inandıkları köylüleri, “devletin, liberallerin ve toprak sahiplerinin” tüm uğraşlarına rağmen geleneksel yapılarını bozmadan ayakta kalmaları, Çar’a karşı olası bir isyanda hazır “örgütsel zemin” ve daha sonra ortaya çıkacak demokratik toplumun temeli olarak görmeleri nedeniyle Narodnikler, köylü komününe büyük önem vermiştir (Karaömerlioğlu, 2001:246).

Önemli Rus Popülistlerinden olan Çernişevski ve kırsal yapıyı bozmaması şartıyla Rusya’nın “sanayileşmesi” gerektiğini söyleyerek birçok Popülistten ayrılan Lavrov, kapitalizmin yayılmasıyla birlikte dağılma tehlikesiyle karşı karşıya olan komünlerin kendi çabaları ile ayakta kalabileceğini bunun da köylülerin temelini oluşturduğu Rus Devrimi ile mümkün olacağını savunmuşlar fakat köylüler devrimci Rus Popülistlerin beklediği gibi hareket etmemişlerdir (Karaömerlioğlu, 2001:242,247,249). Kısacası Narodnikler, köylüleri farklı bir sınıf olarak görmüş ve bu sınıfın kapitalizmin yayılmasıyla geleneksel yapıyı bozmasını engelleyeceğini, Marxist kuramın işçi örgütlenmesinden farklı olarak, kapitalizmi yıkacak olan Rus Devrimini gerçekleştirecek en önemli sınıf olarak görmüş fakat 19. Yüzyılın sonlarında köylü komünü dağılmıştır.

2.2.2.1. A. V. Chayanov

1920’li yıllardan itibaren Narodniklerin görüşlerini geliştirdikleri için kendilerine neo-popülist denilen Organizasyon ve Üretim Okulu, Rusya’da kapitalist gelişmeyle birlikte köylülüğün farklılaşmasını engellemeyi hedeflemiş ve bunun köylülüğün spesifik bir üretim tarzı olarak benimsenmesiyle sağlanabileceğini ve kapitalistleşmeye karşı, Bolşeviklerin tarımı kolektifleştirmelerinden farklı olarak, toprağın ortak mülkiyette olduğu kapsamlı bir kooperatif sisteminin kurulması gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüşün önemli temsilcisi ve neo-popülistlerin liderlerinden biri olan Chayanov’un, tarımda kolektif sistem yerine kapsamlı bir

⁵ Köylü Komünleri için: Karaömerlioğlu, “Rus Popülizmi Üzerine”, Toplum ve Bilim (88), Bahar 2001.

kooperatif sistemini benimsemesi, sosyalizm yerine sosyalizasyonu tercih ettiğini göstermektedir (Aydın, 1986: 145).

Köylülüğü spesifik bir üretim tarzı olarak gören Chayanov, köylülerin kapitalistlerden farklı olarak üretimlerini kar için değil de, kendi aile ihtiyaçlarını karşılamak için aile emeğine dayanan bir şekilde yaptıklarını bu nedenle birikimin oluşmadığını ve köylülerin kapitalist çiftçiler ile rekabet edebilmesi için daha yoğun bir şekilde çalışması gerektiğini böylece kendi kendilerini sömürdüklerini söylemiştir (Ulukan, 2009:34,35). Bu konuda Chayanov'a katılan Aydın, Türkiye'de halen tarımsal üretimin devam edebiliyor oluşunu tarımsal üreticilerin kendi kendilerini sömürmesine bağlamıştır (Aydın, 2001: 13).

Sınıfsal farklılaşma yerine nüfussal farklılaşma üzerinden hareket eden Chayanov'a göre, kırsal alanda nüfusa bağlı olarak döngüsel bir süreç yaşanmaktadır. Aile refahının toprak miktarının artmasıyla yükseldiğini, bunun ise aile nüfusunun artışı ile gerçekleştiğini ve çocukların büyüüp, anne ve babanın yaşlanmasıyla ailenin parçalanması sonucu yeni işletmelerin oluştuğunu ve demografik sürecin yeniden başlayacağını söylemiştir. Lenin bu görüşü; köylülüğün spesifik bir ekonomik model olmadığı ve kapitalist üretim ilişkileri içerisinde var olduklarını sonuçta köylülerin yoksullaşacağını söyleyerek eleştirmiştir (Ulukan, 2009:36 ve Aydın, 1986: 148, 151).

Chayanov, kapitalizmin tarıma girişini büyük işletmelerin genişlemesiyle değil, ticari sermayenin köylüleri meta üreticisine dönüştürüp pazara bağlayarak sermayenin kontrolü altına itmesiyle gerçekleştiğini söylemiş, ticari sermayenin köylünün kullandığı ürün ve girdileri kontrolü altına alarak üretimin kalite ve standartlarını belirlediğini ayrıca sermayenin altyapıya yaptığı yatırımlarla da kapitalizmin tarımda egemen hâle geldiğini böylece köylünün başkalarının üretim araçlarıyla çalışan işçilere dönüştüğünü söylemiştir (Ulukan, 2009:36).

Aydın'a göre Chayanov'un önemi, üretim sürecini kredi ve ileri girdiler gibi dolaylı yollarla kontrolü altına alan kapitalizmin tarıma girişini anlatması ve az gelişmiş ülkelerin de bu süreci yaşayacağını henüz 1920'li yıllarda öngörmüş olmasıdır. Yine Aydın'a göre Chayanov'un en büyük yanılması ise devletin kooperatifler aracılığıyla kapitalizmin tarıma girişini gerçekleştirmesi durumunda kapitalist farklılaşmanın tarımda yaşanmayacağını varsaymasıdır ki hangi yollarla olursa olsun köylülerin üretimi artsa da kapitalizmin tarıma girişi ile birlikte dolaylı üreticiler artığa el koyacağından köylülerin refahı artmayacaktır (Aydın, 1986: 152).

Aydın'ın klasik tartışma olarak tanımladığı Lenin, Kautsky ve Chayanov tartışmalarından sonra 1960'lı ve 1970'li yıllarda köylülük/küçük üreticilik sorunsalı, üçüncü dünya ülkelerinin gelişme ve az gelişme süreçlerinin tartışılmasıyla tekrar alevlenmiştir (Aydın, 1986: 126). Neo-klasik iktisadın ana yapısının sınırları içerisinde kalan kalkınma iktisadı, tarım kesimi ile modern kesim ayrımından (ikileminden) hareket eder ve çağdaş az gelişmiş ülkelerde bu iki kesim

arasındaki uyumsuzluğun ekonomik gelişme sürecinde ortaya çıkardığı sorunları tartışır (Boratav, 2004: 119).

Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerin kalkınma sorununu ele alan modernleşme okulu, bu ülkelerin kalkınmasını tarımda modernleşmeye yani batı tarzı makineler ve diğer çağdaş tarımsal girdilerin kullanımına bağlar. Modernleşme okulu temsilcileri bunun bir evrimsel süreç olduğunu söyler. Bu süreç kısaca şöyle işler: Tarımda modernleşme ile tarımsal ihracat artar, bu ihracat artışı gelişmiş olarak nitelendirilen sanayileşmiş batı ülkelerinden gerekli sanayi ürünleri alınmasını sağlar ve sanayileşmenin basit temelleri atılır. Modernleşme kuramından sonra ise yine geri kalmışlığa farklı açılardan bakan yapısalcı, bağımlılık, dünya sistemi, üretim tarzlarının eklemlenmesi gibi kuramlar ortaya çıkmıştır (Köymen, 1999: 135,136).

2.2.3. Modernleşme Okulu

Köylülüğün, ekonomi politiğin kavramları arasında olmadığını savunulduğu gelişme-az gelişme tartışmalarında özellikle, 2. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan modernleşme okulu, modern-geleneksel ikileminden hareketle tüm toplumların gelenekselden (ilkelden) moderne doğru bir evrim yaşayacağını öne sürer. Modernleşme okulu temsilcileri genellikle, az gelişmiş ülkelerin iç dinamikten yoksun olmalarından dolayı geleneksel aşamada olduklarını, ancak dış dinamiklerle modernleşme sürecinin başlayabileceğini savunur (Aydın, 1986: 126, 127). Bu bağlamda, modernleşme, batıyı yakalama sürecinin nasıl gerçekleşeceğini açıklamaya çalışmışlardır.

2.2.3.1. Paul Rosentein Rodan

1943 yılında Doğu ve Güney-Doğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları başlığıyla yayınladığı makalesinde P. R. Rodan, Avrupa dışında kalan ve kendisinin çöküntü bölgeleri olarak tanımladığı az gelişmiş ülkelere de değinmesiyle kalkınma iktisadının kurucusu olarak adlandırılmıştır. Rodan'a göre, az gelişmiş ülkelerin kalkınması sanayileşmeleri ile mümkün olacak ve yaşanacak olan bu dönüşüm dünya ekonomisine olumlu katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Rodan, sanayileşmenin öncü olduğu planlı ve dengeli bir büyüme modeli ile az gelişmiş ülkelerin gelirlerini gelişmiş ülkelere daha hızlı bir şekilde arttırarak dünyadaki gelir dengesizliğini azaltacağını söyler (İşgüden, 1995: 141).

Az gelişmiş ülkeler kalkınma için gerekli olan sermaye birikiminin oluşması amacıyla iç tasarrufların arttırılması oluna gider ve bunun da dışardan gelen sermaye yardımlarıyla

tamamlanması gerekir. Sermaye yetersizliği, bu ülkelerin gelişmesi için bir ekonomik engeldir ve bu ekonomik engel dış yardımlar yani “büyük itiş” ile giderilmeye çalışılacak fakat bu büyük itiş sadece başlangıç için gerekli itiş gücü olacak ve bundan sonra kalkınmanın devam etmesi için sanayileşmeye bağlı, planlı ve dengeli bir büyüme modelinin izlenmesi gerekecektir (İşgüden, 1995:142, 143). Kısacası Rodan, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalayabilmesini dışarıdan alacakları sermaye yardımıyla sanayileşme hamlesinin başlamasına bağlar ve kaynakların asgari bir hız ve miktarda birbirini tamamlayıcı yatırımlara yönlendirilmesi ile büyüme sürecinin bir eşiğinin aşılabileceğini söyler (İşgüden, 1995: 142, 143).

2.2.3.2. Sir William Arthur Lewis

W. Arthur Lewis'e göre, üretimin zamanla nasıl büyüdüğünü araştıran ve cevabı gelir bölüşümü açısından yaptıkları analizlerle sermaye birikiminde bulan klasik iktisatçıların, fiyatlar ve gelir bölüşümüne olan ilgisi neo-klasik iktisada kadar gelmiştir. Fakat bu süreçte klasiklerin sınırsız⁶olarak kabul ettiği emek arzı artık sınırsız değildir ve sistemin zamanla gelişmesinin açıklanması da artık klasik iktisattan beklenmemektedir. Bu bağlamda Lewis, bölüşüm, birikim ve büyüme sorunlarını çözebilmek için klasiklerden nasıl faydalanabileceğini tespit edebilmek amacıyla 1954 yılında “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour⁷” isimli denemeyi yazmıştır (Lewis, 1954: 1). Bu çalışmaya Lewis'in dâhil edilmiş olmasının nedeni, bölüşüm, birikim ve büyüme sorunlarına olan bakış açısından çok, geleneksel olarak tanımladığı tarım sektörünün çözümlenme sürecini nasıl işlediğini görebilmektir.

Lewis'e göre, nüfusun sermaye ve doğal kaynaklara göre nispeten daha büyük olduğu ülkelerde sınırsız iş gücü arzı bulunmakta ve ekonominin büyük bölümünde emeğin marjinal verimliliği önemsiz, sıfır ve hatta negatif olabilmektedir. Birçok yazar tarımdaki gizli işsizliğe dikkat çekmiş ve ailenin sahip olduğu toprakların azlığından dolayı bazı aile üyeleri başka bir iş bulup ayrılrsa da kalan üyeler aynı işi (daha fazla çalışmayı kabul ederek) çıkaracaklarını savunmuştur. Fakat Lewis, bu durumun sadece tarım sektöründe değil, liman işçileri, çantanızı taşımak için ortaya çıkan genç adamlar, yevmiyeci bahçıvanlar⁸gibi geçici işlerde de uygulanabileceğini söyler ve tarım da dâhil bunlardan “geçim sektörleri⁹” olarak bahseder (Lewis, 1954: 2).

⁶ Klasiklerin, geçim düzeyindeki bir ücrete karşılık sınırsız emek arzı bulunabileceği varsayımıdır (Lewis, 1966: 89).

⁷1966 yılında “Sınırsız Emek Arzı ile İktisadi Kalkınma” olarak Metin BERK tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁸ The jobbing gardener (Lewis, 1954: 2)

⁹ Subsistence sectors (Lewis, 1954: 5)

Lewis analizine önce kapalı ekonomiden başlar. Marjinal verimliliğin çok düşük olduğu ülkelerde ücretler geçimlik düzeydedir ve bu düzeydeki ücrette, iş gücü arzı, talebi geçtikçe iş gücü arzı sınırsız olacaktır. Sınırsız iş gücü arzı, sınırsız olarak yeni endüstriler kurulmasını veya eskilerin genişletilmesini sağlayacaktır. Lewis, emeğin marjinal verimliliğinin düşük oluşuna hayati bir önem vermez, O'na göre önemli olan, geçimlik düzeyde ücret karşılığı iş yaratan yeni endüstriler kurulacaksa ek iş gücünün hangi sektörlerden temin edileceğidir. Temin edilecek iş grubunu şöyle sıralar: Çiftçiler, geçici işçiler, işportacılar, hizmetliler, ev işlerinde çalışan kadınlar ve nüfus artışıdır(Lewis, 1966: 91, 92, 93).

Sabit geçim ücretinde sınırsız emek gücü arzı mevcutsa kapitalist fazlası devamlı yükselecektir. Kapitalist fazla oluşumu, sermaye birikiminin nüfus artışını yakalamasıyla duracaktır çünkü artık emek fazlası kalmamıştır. Bunun dışında doğal afetler gibi sebepler de kapitalist fazla oluşumunu durdurabilir. Kapitalist fazla oluşumunu durduran etmenlerden biri de emek arzı fazlası olmasına rağmen ücretlerin yükselmesidir ki bunun da dört nedeni bulunmaktadır. Sermaye birikim hızının nüfus artış hızından fazla olması, kapitalist sektörün geçim sektörüne göre daha fazla büyümesi, geçim sektörlerinin teknik açıdan verimleşmesi ve bu sektörlerdeki işçilerin kapitalist hayat tarzını benimsemesi bu dört nedeni oluşturmaktadır (Lewis, 1966: 115, 116).

Lewis'e göre, iktisadi genişlemenin anahtarı kapitalist fazlanın ne yapıldığıdır. Kapitalist fazla, yeni sermaye yaratacak şekilde yeniden üretildikçe, kapitalist sektör geçim sektörlerinden daha fazla insanı istihdam ederek genişler. Böylece kapitalist fazla daha da büyümüş, sermaye birikimi daha da artmış olur. İktisadi genişleme bu şekilde emek gücü fazlası yok olana kadar devam eder (Lewis, 1966: 99).

Lewis'e göre kapitalist sektör kendine yetebildiği sürece köylülere bağlı olmayacaktır ve kapitalist fazla tamamen kapitalist sektörde çalışan işçilerin sırtından çıkarılacaktır. Kapitalist sektörün yiyecek için köylülere bağlı olduğu durumda ise köylülerin daha fazla üretim yapması için harekete geçilecek ve köylülerin fazla üretimi toplamaları engellendikçe ücretler kapitalist fazlaya oranla düşürülecektir. Burada Lewis, köylüler tarafından yönetilen ülkelerin zengin ve mutlu olabileceğini fakat hızlı bir sermaye birikiminin gerçekleşmeyeceğini söyler (Lewis, 1966: 118).

Analizine kapalı bir ekonomiden başlayan Lewis'e göre, emek fazlası ortadan kalkınca ücretler artık geçinme seviyesine bağlı olmaz ve kapalı ekonomi analizi sona erer. Sermaye birikimi emek arzına ulaştığı anda, ücretler geçimlik düzeyin üzerine çıkmaya başlar ve kapitalist fazla oluşumu ters yönde etkilenir. Artık burada şuna dikkat etmek gerekir: Emek kıtlığına ulaşmış ülkeler, emek fazlası bulunan ülkelerle çevrilmeye devam eder. Buradan sonra açık ekonomi analizine başlayarak, emek kıtlığı yaşayan ülkelerde bulunan kapitalistlerin emek

fazlasına nasıl erişebileceklerini anlatır. Birincisi vasıfsız emeğin kitlesel göçü iken, ikincisi emeğin kıt olduğu ülkelerden fazla olduğu ülkelere sermaye ihracıdır ki sermaye ihracı ile bu ülkelerde yeni kapitalist yatırımlar yapılabilir (Lewis, 1966: 118, 119).

Lewis, Marx'ın "İlk Birikim" sürecinde anlattığı, çiftlik sahipleri tarafından köylülerin kendi topraklarından edileceği yani mülksüzleştirileceği savını bilgi paylaşımı ve toprak reformu üzerinden anlatarak kabul eder. Buna göre, çiftlik sahipleri karları olmadığı için köylülere (verimlerini düşük tutmak için) yeni teknik bilgileri ve tohumları öğretmek istemez. (Lenin, 1966: 97). Geçim sektörlerinde verim artışı kapitalist sektördeki gerçek ücretleri yükseltecek böylece kapitalist fazlası ve sermaye birikim oranı düşecektir. Köylülerin yeni tohumluklar bulması, yeni gübreleme ve nadas yöntemlerini öğrenmeleri, sulama işleri ve ulaştırma kolaylıkları gibi kapitalist yatırımlardan faydalanmaları geçim sektörlerinin verimliliği arttıran unsurlardan bazılarıdır (Lewis: 1966, 116). Ayrıca, çiftlik sahipleri toprak reformuna karşı çıkarak köylüleri kendi topraklarından kaçırmaya çalışırlar. Lewis'e göre bu emperyalizmin en kötü yanlarından biridir (Lewis, 1966: 97).

Lewis analizinin bir bölümünde küçük ve büyük çiftçi ayrımı yapmıştır. Buna göre, köylüler ellerine geçen fazla parayı sermaye birikimi açısından verimli kullanamaz. Bu fazla parayı çiftliklerini düzenlemek için kullanması gerekirken, çoğu borçlarını ödemek veya yeni tarla satın almak için kullanacak. Köylü, modern kapitalist çiftçi olmadıkça, toprağında sermaye yatırımı yapmak yerine daha fazla toprağa sahip olmak isteyecektir (Lewis, 1966: 113). Bu bağlamda, Lewis'in köylülüğün kapitalist çiftçiliğe evrilmesi gerektiği görüşüne sahip olduğu kanısına varabiliriz.

Sonuç olarak, Lewis geliştirmekte olan ülkelerin kendi iç dinamikleri ile kalkınmasına olanak vermemiştir. Buna göre, kaynağı tarım kesimi olan emek gücünün zengin olduğu az gelişmiş ülkeler, ücretin düşük (geçimlik seviyede) olması sayesinde gelişmiş ülkelere sermaye çekebildiği ölçüde ve sürece kalkınabilecektir. Bu iki ülke arasında kurulan bir ticaret dengesi ile yeni faktör dağılımı ortaya çıkar ve her iki ülkede de sermaye ve doğal kaynak sahipleri ticaret öncesine göre daha iyi durumda olurlar (Yılmaz, 2014: 191, 192).

2.2.3.3. Walt Whitman Rostow

Modernleşme kuramının bir diğer önemli temsilcisi olan W. W. Rostow, her toplumun iktisadi bakımdan sırasıyla geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki toplum, harekete geçme aşamasındaki toplum, iktisadi olgunlaşma yolundaki toplum ve kitlesel tüketim aşamasındaki toplum olmak üzere 5 kategori içerisine yerleştirilebileceğini söyler (Rostow, 1966: 4).

Bu gelişme aşamalarının ilki olan geleneksel toplumun yapısı, Newton öncesi bilim ve teknolojiye dayanır ve genellikle üretimin sınırlı olması nedeniyle kaynakların çok büyük bir kısmı mecburi olarak tarıma ayrılır. Bu aşamada, çeşitli fabrikalar olmasına rağmen tarımda olduğu gibi modern bilimin, tekniğin ve modern bilim anlayışının alınamaması nedeniyle üretim hep sınırlıdır. Sektörlerde verim artışı olabilir, yeni teknikler üretimde kullanılabilir fakat modern bilim ve tekniklerin alınamaması nedeniyle kişi başına gelir seviyesinde bir tavan oluşur (Rostow, 1966: 4,5).

Gelişmenin ikinci aşaması olarak tanımladığı hazırlık aşamasındaki toplumda gelişmenin başlaması için gerekli olan koşullar hazırlanır. Gerilikten kurtulmak, geometrik hızla gelişmenin imkânlarından faydalanmak yani geleneksel aşamadan modern aşamaya geçebilmek için zamana ihtiyaç vardır(Rostow, 1966: 6).

Bir İktisat Tarihi Profesörü olan Rostow, tarihte daha çok hazırlık koşullarının toplum içerisinde gelen güçlerle değil de, daha ileri olan toplumların dış müdahaleleri ile gerçekleştiğini ve bu dış müdahalelerin geleneksel toplumu sarstığını ve çözülmesine yol açtığını, hızlandırdığını söyler. Aynı zamanda, bu dış müdahalelerin modernleşme sürecini başlatan duygu ve düşünceleri de harekete geçirdiğini belirtir (Rostow, 1966: 6). Kısacası, Rostow da modernleşme sürecini başlatan şeyin genellikle iç dinamikten çok dış dinamikler olduğunu söylemiştir.

Bu aşamada artık tarım yerine, sanayi, ticaret, ulaştırma ve hizmetler sektörleri gelişmeye başlar ve insan doğayı olduğu kabullenmeyi bırakır ve doğadan üretim amacıyla yararlanmaya başlar (İşgüden, 1995: 149). Tasarrufları harekete geçirmek için modernleşmenin riskini göze alan yeni girişimciler, sermayeyi harekete geçirmek için bankalar ortaya çıkar (Rostow, 1966: 6). Modern bir sanayi toplumu kurmayı amaçlayan yeni bir elit tabaka ortaya çıkar. Bu tabaka, elindeki geliri modern sektöre aktarma ihtimali görmediği, toprağa dayanan eski elit tabakanın, asgari tüketim seviyesinden fazla gelir elde etmesine imkân vermemeli ve eski elit tabakanın elindeki siyasi ve toplumsal otoriteyi ele geçirmelidir (Rostow, 1966: 24).

Bu aşamanın önemli noktalarından biri siyasi değişikliklerdir. Bu bağlamda, hazırlık aşamasında en önemli şey, gelişme hareketi için hayati bir önem taşıyan merkezîyetçi milli devletin kurulmasıdır (Rostow, 1966: 6).

Düzenli bir gelişmeye karşı çıkan bütün engellerin yıkıldığı ve iktisadi gelişmeyi gerçekleştiren tüm güçlerin geliştiği üçüncü aşama, harekete geçme aşamasıdır. Bu aşamada, yeni sanayi kolları hızla gelişir ve hâsıla tekrardan yatırıma aktarılır. Yeni girişimciler ortaya çıkar sınıfı büyür ve bu sınıf özel sektöre büyük sermaye aktarır, daha önce kullanılmayan doğal kaynaklar ve üretim modelleri kullanılmaya başlanır (Rostow, 1966: 8).

Tarımsal ürünlerin ticarete girmesiyle tarımda sanayide olduğu gibi yeni teknikleri kullanan çiftçi sayısı giderek artar ve bunların yaşam tarzlarında değişimler meydana gelir. Rostow, tarımsal üretimde bu değişimlerin başarılı bir harekete geçme için şart olduğunu söyler ve toplumun modernleşmesi ile tarımsal ürün fiyatlarında köklü artışların yaşanmasına neden olur (Rostow, 1966: 8).

Rostow' un, toplumun o dönemdeki modern teknolojiyi bütün kaynaklara etkili bir biçimde yaydığı dördüncü aşamaya olgunlaşmaya gidiş aşaması adını vermiştir. Bu aşamada, yeni hakim sektörler ortaya çıkar ve önceki aşamanın hakim sektörlerin yerini alır ve eski yayılma sureti yavaşlamaya başlar. Teknolojinin gelişmesi, doğal kaynakların durumu, harekete geçiş aşamasının karakteri ve harekete geçirdiği güçler, bir seviyeye kadar hükümet politikaları olgunluğa geçişte hakim sektörleri belirleyen başlıca etmenlerdir (Rostow, 1966:56). Bu aşamadaki önemli noktalardan bir tanesi de, tarımsal kesimdeki işgücü oranının yüzde kırklardan yirmilere düşmesidir (İşgüden, 1995: 150).

Son aşama olan kitlesel tüketim aşamasında ise toplum artık refahla ilgilenir, aşamanın adından da anlaşılacağı gibi artık arzdan çok toplum talep ön plandadır. Buna paralel olarak sektörler tüketim malları ve hizmetlerine doğru kayar. Kişi başına düşen reel gelir artar, kalifiye fabrika işlerinde çalışanların sayısı artar, kent nüfusunun toplam nüfusa oranı artar (Rostow, 1966: 10, 69).

2.2.3.4. Diğer Modernleşme Kuramcıları

Yaptıkları geleneksel (tarımsal), modern (sanayi) üretim yapısı ikilemiyle geri kalmışlığı üretim yapısının sermaye birikimi için yeteriz oluşuna bağlayan modernleşme okulu temsilcileri, genel olarak geri kalmışlıktan kurtulmak için batının tarihsel olarak izlediği ekonomik gelişme yolunu izlemeyi ve geleneksel üretim yapısının modern yapıya dönüşmesi gerektiği savunmuştur. Bunun için de ellerinde bulunmayan gerekli sermayenin dışarıdan alınması gerektiğini söylemiş ve dışarıdan gelen bu sermayenin ekonomik kalkınma için bir itici güç olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır.

R. Rodan "Büyük İtiş" kuramıyla, gelişmiş ülkelerin elinde bulundurdukları sermayeyi az gelişmiş ülkelere aktararak bu ülkelerde kalkınma sürecinin başlayacağını savunurken; A. Lewis, aktarılan bu sermayenin az gelişmiş ülkelerdeki özellikle tarımsal sektörde bulunan işgücü arz fazlasını kullanarak sanayi sektöründe yeni yatırım alanları oluşturacağını savunur. W. Rostow ise, gelişmenin tarihsel, aşamalı bir süreç olduğunu, batılı ülkelerin sırasıyla 5 adet gelişme aşamasından geçtiklerini ve az gelişmiş ülkelerin batının izlemiş olduğu bu 5 aşamayı izleyerek kalkınabileceklerini söyler. Bu kalkınmacılar genel olarak tarım sektörünü geleneksel olarak

tanımlamış ve modern olarak tanımladıkları sanayi sektörünün gelişmesini kalkınmanın en önemli şartlarından biri olarak görmüş, bu modernleşmenin tarımsal üretime de sıçraması gerektiğini dile getirmişlerdir.

Az gelişmiş ülkelerin neden kalkınamadıkları sorusunu soran ve “fakir ülke fakir olduğu için fakirdir” diyerek cevabı fakirlikte bulan Ragnar Nurkse ise, az gelişmiş ülkelerin kısır bir döngü içerisinde olduklarından ve ellerinde kalkınma için gerekli yatırımı yapmaya yetecek kadar sermaye olmadığından yani sermaye oluşum probleminden bahseder. Buna göre, yatırım yapmaya teşvik Pazar büyüklüğü ile sınırlıdır, pazar büyüklüğünü üretkenlik belirlemektedir ve üretkenlik sermaye kullanımına bağlıdır. Sermaye kullanımı ise bu ülkelerde pazarın küçüklüğü ile sınırlıdır. Az gelişmiş ülkelerin içerisinde buldukları bu çıkmaz döngünün kırılması için, dış sermayenin ülkeye girmesinin yanında iç tasarrufların da artması gerekmektedir (Nurkse, 1952: 571, 572, 583). Sonrasında ise sermaye birikimini sağlayacak olan adımlar atılabilir ve gelir düzeyi kısır döngüyü kırabilecek seviyeye ulaşabilir (Türkay, 1995: 123). Burada önemli olan noktalardan bir tanesi, R. Nurkse'nin geleneksel üretim tarzına sahip bu fakir ülkelerin kendi iç dinamikleri ile içerisinde buldukları kısır döngüden kurtulamayacak olmalarını savunmasıdır.

İkili yapı kuramcılarından kabul edilen Boeke, birbirinden farklı iki veya çoğul bir toplumsal sistemin olabileceğinden bahseder (Boeke, 1971: 126, Aktaran: İşgüden 1995: 145). Buna göre, sosyolojik ikiliğin en çok görülen biçimi, dışarıdan ithal edilen batı kapitalizminin, kapitalizm öncesi tarıma dayalı bir topluma girmeye oluşur. Bu tür toplumlarda her iki sisteminde birbirine karşıt olarak varlığını devam ettirebileceğini ve bu sistemlerden hiçbirinin topluma tamamen egemen olamayacağını savunur. Bu nedenle, içerisinde birden fazla üretim sistemi bulduran toplumlarda tüm ekonomiyi kapsayacak bir ekonomi politikası uygulanamaz, uygulandığı takdirde bir tarafa yarar sağlarken diğer yapıya sahip topluma zarar verebilecektir. Buradan hareketle her toplumsal sistemin kendine uygun bir iktisat politikası olması gerektiğini ve ikili yapıların da buna uygun olarak ikili bir iktisat politikası izlemesi gerektiğini savunur (İşgüden: 1995:145).

2.2.4. Yapısalcı Kuram

Yapısalcı kuram, modernleşme okulunun kullandığı gelişmiş, az gelişmiş ülke kavramları yerine sırasıyla merkez ülke ve çevre ülke kavramlarını kullanır (Ercan, 2012: 129). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Modernleşme okulunun kullandığı kavramları terk etmiş olmasına rağmen kendi kavramlarını kullanarak yine ikili kavramlarla kuramı açıklamaya çalışmalarıdır.

Analizini daha çok Latin Amerika üzerinden yapan ve aynı zamanda Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu (ECLA) başkanı olan Prebisch buradaki ülkelerin geri kalmışlığını 19. yüzyıldaki ülkeler arası iş bölümüne bağlar. Tarımsal çevre ülkelerinin, sanayileşmiş merkez ülkeleri ile yaptığı ticaretle, tarım ürünlerinin fiyatı düşük iken sanayi ürün fiyatlarının yüksek tutulmasını sağlayan sömürgeci ve serbest ticaret politikalar sonucu bu ülkeler arasındaki gelir farklılığı sürekli artmış ve Latin Amerika ülkelerinin geriliğe ve yapısal bozukluklara mahkûm edilmiştir (Köymen, 2012: 94, 95).

Toplumların evrimsel aşamalar sonucu modernleşeceğini savunan modernleşme okulundan farklı olarak, yapısalcı yaklaşımı geliştiren Paul Prebisch; az gelişmişliği tarihsel bir sürecin ürünü olarak görür. Gelişme sorunundan çok serbest ticaret teorileri üzerine yoğunlaşan Prebisch'e göre, çevre ülkeler ilksel ürünler üretirken, merkez ülkeler endüstriyel ürünler üretmektedir ve gıda-hammadde üreten çevre ülkeler ile mamul/sanayi üreten merkez ülkeler arasında eşitsiz bir ticaret gerçekleşir (Ercan, 2012: 126,127,128). Prebisch, merkez ve çevre ülkeler arasında gerçekleşen bu eşitsiz dış ticaretin çevreden merkeze doğru değer aktarımına neden olacağını savunurken, 60 yıllık bir süreci kapsayan çalışmasında¹⁰ elde ettiği ampirik verilere dayanarak, bu ülkeler arasındaki eşitsiz dış ticaret ile çevre ülkelerin satın alma güçlerini %30 kaybettiğini belirtir (Ercan, 2012: 127, 129).

Prebisch'in az gelişmiş ülkelerin çevre ülke olmaktan çıkmaları için sunduğu öneri, bu ülkelerin korumacı-ithal ikameci politikalar izleyerek, tarım üreticisi olmaktan çıkıp sanayileşmelerini gerçekleştirmeleridir (Türkay, 1995: 124).

2.2.5. Bağımlılık Okulu

Marxizm ve Yapısalcı kuramdan etkilenen ve 1970'li yıllarda Üçüncü Dünya ülkelerinde egemen bir bakış açısı olan Bağımlılık Okulu, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiyi bağımlılık ilişkisi olarak ele alırlar (Ercan, 2012: 125, 126).

Bağımlılık okulunu Marxist açıdan etkileyen Paul Baran, Modernleşme okulunun yetersiz iç dinamikler yaklaşımından farklı olarak az gelişmişliği direkt olarak sömürüye yani dış dinamiklere bağlar. Baran, az gelişmiş ülkelerin ekonomik olarak kalkınmasının gelişmiş ülkelerin çıkarına ters düşeceğini savunur. Bu bağlamda, modernleşme okulu geleneksel

¹⁰ Ercan, Fuat. Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik, 6. Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları, Ekim 2012, ss: 127.

toplumun dış dinamikler ile modernleşeceğini söylerken, Baran kapitalistleşmiş ülkelerin boyunduruğu altına girmiş olan ülkelerin eskiden biriktirdikleri ve yeni yarattıkları ekonomik artığın bu ülkeler tarafından gasp edildiğini bu nedenle ilk sermaye birikiminin oluşmasının mümkün olmadığını savunur (Baran, 1974: 288 ve Ercan, 2012: 129, 130). *“Bir sistemin gelişmesi için bazı temel alt yapı tesislerini kurup olgunlaştırma işine, karşı konulmaz bir enerji ile ve dört elle sarılan Batı emperyalizmi, bugünkü az gelişmiş ülkelerin, başka alanlardaki gelişim ve olgunlaşmalarını da aynı gücü kullanarak engellemiştir. Boyunduruk altına giren ülkelerin eskiden biriktirmiş oldukları ve yeni yarattıkları ekonomik artığın büyük bir kesimini alıp götürmesi, bu ülkelerin, ilk sermaye birikimlerini gerçekleştirmeleri olanağını ellerinden almak demektir”* (Baran, 1974: 288).

Baran’a göre, Batı kapitalizmi, tarımsal ekonomilerin köylük bölgelerindeki yılanmış düzeni parçalamış, ihraç edilebilir ürünlere yönelmelerine zorlamış ve bu bölgelerdeki kendine yeterli ekonomik düzeni yıkmış ve hatta buralarda toprak mülkiyetini dahi etkilemiştir. *“Köylülerin ellerindeki toprakları, modern çiftlikler kurma bahanesiyle kapıp alan ve hatta birçok ülkede bir çırpıda bütün toprakları alan ve sonra bunları yabancı girişimcilerin emrine veren Batı emperyalizmi, bununla da kalmamış, köy el sanatlarının karşısına kendi sanayi ürünlerinin öldürücü rekabet gücünü dikerek, büyük bir yoksul emekçi kitlesi yaratmıştır”* (Baran, 1974: 288). Buradan da anlaşılacağı gibi, Bağımlılık Okulunu Marxist açıdan etkileyen Baran, geri kalmışlığı Batı emperyalizminin sömürsüne bağlarken, Marx’ın Kapital’in 1. Cildinin “İlk Birikim” bölümünde anlattığı üreticileri üretim araçlarından ayıran tarihsel sürecine benzer bir süreç anlatmıştır.

Bağımlılık Okulunun bir diğer önemli ismi olan Arghiri Emmanuel, Prebisch’in az gelişmiş ülkeler aleyhine işleyen dış ticaret hadleri tezini “eşitsiz mübadele” kuramı olarak geliştirmiştir. Emmanuel bu tezi, ücretler ve fiyatlar üzerinden açıklamaya çalışır ve az gelişmiş ülkelerde ücretlerin gelişmiş ülkelere göre çok daha düşük düzeyde olmasının fiyatlara yansımalarını ve az gelişmiş ülkelerde aynı malın fiyatının gelişmiş ülkelere göre daha düşük olduğunu savunur. Az gelişmiş ülkelerde ürün fiyatlarının düşük, gelişmiş ülkelerde yüksek oluşu nedeniyle az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelere daha az mal satın alabilmekte ve bunun sonucunda ortaya eşitsiz bir mübadele çıkmaktadır (İşgüden, 1985: 297).

“Az gelişmişliğin Gelişmesi” ile bağımlılık okulunun uluslararası alanda tanınmasını sağlayan ve bu okulun en popüler ismi olan Andre Gunder Frank, Modernleşme kuramcılarını, ekonomik gelişmenin her ülkede aynı aşamalardan geçeceği ve bugünün kapitalist gelişmiş ülkelerinin de bir zamanlar az gelişmiş oldukları düşüncesinin yanlış olduğunu söyleyerek eleştirir (Ercan, 2012: 134 ve Laclau, 1984: 96).

Her şeyden önce Frank'a göre, az gelişmişliği anlayabilmek için ülkelerin ekonomik ve sosyal tarihlerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Frank, az gelişmişliğin uydu az gelişmiş ülkelerle, gelişmiş metropol ülkeler arasındaki halen de devam eden iktisadi ilişkilerin tarihsel ürünü olduğunu savunur (İşgüden, 1985: 297, 298). Buna göre, ülkelerin geri kalmışlığı geçmişte metropol ülkelere olan bağılıklarından kaynaklanmakta ve bir zamanlar bu uydu ülkeler, dünya metropolü için hammadde, tarım ürünleri ihracatçısı ve sermaye kaynağı olan ülkelerdi. Bu uydu ülkelere metropol ülkelere doğru iktisadi fazla aktarımı gerçekleşmektedir (İşgüden, 1985: 298, 299). Buradan da anlaşılacağı gibi Frank, Paul Baran gibi gelişmişlik ve az gelişmişliği doğrudan kapitalizme bağlar (Ercan, 2012:136).

Bağımlılık Okulunu Marxist açıdan etkileyen bir diğer kuramcı Samir Amin, yine Baran gibi sorunu kapitalizmin kendisine bağlar. Amin'e göre kapitalizmin, sermaye birikimi ve üretici güçlerin gelişmesi gibi yapıcı unsurlarının yanında, yaşamın ve yeniden üretimin temelini tahrip eden yıkıcı unsurları bulunur. Bunun yanında kapitalizmin, işçiyi kapitalist üretime dahil eden bütünleştirici bir yanı varken diğer taraftan da eski üretim tarzına sahip olanın işsiz kaldığı dışlayıcı etkisi vardır (Amin, 2004: 7, 8).

Amin, Kapitalizm ve Yeni Tarım Sorunu başlıklı yazısında kapitalist tarımın köylü tarımına saldırdığını savunur. Buna göre, tarımsal üretimin sosyal ve ekonomik karakteri, bütünüyle farklı olan ve biri kapitalist karlılık kuralına göre işleyen tarımsal kapitalizm, diğeri ise çiftçi köylüler arasında paylaşılmaktadır. Tarımsal kapitalizm artık köylü sayılamayacak, verimlilikleri makineleşme ve topraklara bağı olan çiftçileri kullanmakta iken, çiftçi köylüler, yeşil devrimden (böcek ilacı, sentetik gübre, geliştirilmiş tohum) yararlananlar ile yararlanmayan olarak ikiye ayrılmaktadır (Amin, 2004: 7, 8).

Makineleşmiş tarım ile köylü tarımı arasında verimlilik farkının giderek arttığından bahseden Amin, köylülerin elinden alınacağını iddia ettiği verimli toprakların teknik donanım amacıyla sermayeye açılması durumunda sayıca az olan modern tarım işletmelerinin köylü tarımın ürettiği ürünü üretebileceği söyler. Bunun sonucu olarak da, köylü tarımının birkaç on yılda yok olacağını ve kapitalizmin tarım sorununu çözemeyeceğini savunur (Amin, 2004: 8,9).

2001 yılında Doha'da yapılan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) konferansında alınan kararları eleştirdiği bu yazında, küresel ölçekte fazla gıda üretimi ve Üçüncü Dünya Ülkeleri köylülerinin dışlanması unsurlarının piyasa vasıtası ile modernleşme tavsiyesi ile yoluna girdiğini savunur. Amin, bu iki unsurun çatışma halinde değil, birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu savunur. Buna nedenle, 21. yüzyıl boyunca köylü tarımının sürdürülmesi kabullenmeli, piyasa ile köylü tarımı arasında bir düzenleme tasarlanmalıdır (Amin, 2004: 10-11). Amin'e göre yapılması gereken düzenleme, dünya pazarı ile ulusal ve bölgesel düzeylerde olmalıdır. Dünya pazarı düzeyinde, Avrupa-Afrika, Çin-Hindistan-Arap Dünyası gibi bölgeler

arası, bütünleşmeyi gerektiren kalkınmanın gereği olan, anlaşmalar yapmak olabilir. Ulusal ve bölgesel düzeyde yapılacak düzenlemeler de ise, ulusal üretim korunmalı, gıda güvenliği sağlanmalı ve tarımsal fiyatların dünya pazarı fiyatlarından bağı koparılmalıdır. Kırlardan kente olan göçü denetim altında tutabilmek içinse, köylü tarımında yavaş da olsa, verimliliği sürekli arttırmak gerekmektedir (Amin, 2004: 11).

2.2.6. Dünya Sistemi Yaklaşımı

Immanuel Wallerstein geliştirmiş olduğu Dünya Sistemi yaklaşımında, sadece yalıtılmış bölümlerinin incelenmesiyle anlaşılma imkânı olmayan kapitalist sistemi bir bütün olarak anlamaya çalışır. Buna göre, bir ülkede ya da bölgede egemen üretim tarzı gelişmenin belirli bir aşamasına bağlanmaz, bir değişim sürecini anlamak dünya ekonomik sisteminin bir bütün olarak çözümlenmesine dayanır (Laclau, 1984: 113). Buradan hareketle Wallerstein' in tarihsel bütünselliğe dayanan karşılaştırmalı bir analize başvurduğu söylenebilir. (Wallerstein, 1983: 78).

Wallerstein bu analizini yaparken, kavramları kendine özgü bir tutumla kullanır ve üretim tarzı kavramını ekonomik sisteme indirger. Buna bağlamda, üretim tarzının dünya ekonomisi tarafından belirlenmesi nedeniyle, üretim tarzı kavramı Wallerstein'e göre, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi değil, uluslararası ekonomik ilişkileri ifade eder (Laclau, 1984: 113).

Wallerstein analizinde bütünsellik kavramına önem verir ve dünya ekonomik sistemini bölümlere ayırmak yerine bir bütün olarak ele alır. Buna göre, dünya-ekonomi ile kapitalist sistemin birleştiği tek bir dünya sistemi vardır, bunda kapitalizmdir (Wallerstain, 2005: 45,46). Bu konuda Wallerstein'e katılan Frank, tek bir dünya sisteminin var olduğunu ve tümüyle kapitalist olduğunu savunur (Foster-Carter, 1984: 60).

Dünya-ekonomiler kısaca, temel ya da asli malların içsel ticaretinin yapıldığı, emek ve sermaye akışkanlıklarının yaşandığı büyük bir coğrafyadır ve içerisinde birçok farklı kültürler, guruplar, politik birimler, kurumlar barındırır. Tüm bu farklılıkları birleştiren şey ise iş bölümüdür. Modern dünya sistemi içerisindeki kapitalistlerin büyük bir pazara ihtiyacı vardır ve bu büyük pazar iş bölümünün içerisinde pek çok devletin var olmasına bağlıdır (Wallerstain, 2005: 45,46, 47).

Modern sistemi içerisinde var olan devletleri merkez, çevre, yarı-çevre olarak üçe ayıran Wallerstein, bu ayrımın aslında kârlılık derecesi olduğunu söyler. Aralarında gerçekleşen ticaretlerde rekabet açısından güçsüz konumda olan çevresel ürün üreticilerinden, rekabette güçlü olan merkez ürünlere doğru bir artı-değer akışı vardır ve buna eşitsiz mübadele denir.

Merkez ülkelerde üretilen ürünlerin rekabet güçlerini yitirmeye başlamasıyla bu ürünlerin üretimi sırasıyla yarı-çevre ve çevre ülkelere kayar ve karlılık azaldıkça merkez ülkeler katma değeri yüksek başka ürünlerin üretimine yönelir (Wallerstein, 2005: 51,52, 53). Wallerstein, çevrede el konulan artık değerlerin büyük bir bölümünün merkeze aktarılmasını sağlayan eşitsiz mübadele kavramını Emmanuel'in tanımladığı gibi kullanır (Yılmaz, 2014: 284).

Son olarak, hane halkı gelir kaynaklarına değinen Wallerstein, hayatını idame ettirebilmek amacıyla geçimlik yiyecek ürün ve zorunlu mallar üreten kırsal kesim insanların yani küçük üreticilerin modern dünya sisteminde giderek azaldığını ve yok olma sürecinde olduğunu savunur. Bunun yanında, başka bir gelir kaynağı grubu olan küçük meta üreticilerinin modern dünya sisteminin yoksul bölgelerine çok yaygın olduğunu, biçim olarak değişik olsa da dünyanın hiçbir yerinde tamamen ortadan kalkmadığını söyler (Wallerstein, 2005: 58,59).

2.2.7. Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Feodal ve kapitalist nitelendirmelerin yetersiz kalması nedeniyle Marxist yazarlar arasında çevre ülkelerin kırsal yapılarını açıklayabilmek amacıyla üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre, toplumsal formasyon içerisinde, hakim olan üretim tarzı diğer üretim tarzlarını kontrolü altına alır fakat diğer üretim tarzlarının tamamen ortadan kalkması gerekmez, çeşitli üretim tarzları birbirleriyle eklenebilir. Çevre ülkelerdeki kapitalist olmayan üretim tarzları kapitalist üretim tarzı ile eklemlenebilir. Bu üretim tarzları tamamen ortadan kalmasa da hakim olan kapitalist üretim tarzına hizmet eder (Aydın, 1986: 172, 173).

Samir Amin, köylülüğü; küçük meta üretim tarzı ailesine ait bir üretim tarzı olarak tanımlar. Bir küçük meta üretim tarzı olan köylülüğün, üretim araçlarından kopmaması ve üretiminin aile emeğine dayanması gerekir (Aydın, 1986: 172,173 ve Ulukan, 2013: 62). Amin, günümüzde çevre ülkelerdeki köylü üretim tarzının, kapitalist üretim tarzı ile eklemlendiğini/hakimiyeti altına girdiğini ve köylülüğün geçimlik üretim yapması nedeniyle varlığını sürdürdüğünü söyler (Amin, 1997: 106. Aktaran: Ulukan, 2013: 62-63).

Amin ayrıca, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının sistem tarafından korunduğunu savunur. Buna göre, merkez ülkedeki ekonominin bir parçası olan çevre ülkedeki kapitalist üretim tarzı, modern teknoloji kullanan ihracat sektörü ile bu sektöre ucuz emek sağlayan kesimlerin birleşmesi ile oluşur ve bu yapıda iki sektör iç içe girmiştir. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarının ihracat sektörüne ucuz emek sağlamaları sistem tarafından korunmalarına ve kullanılmalarına neden olmaktadır (Ersoy, 1984: 8).

Eklemlenme kuramının önemli isimlerinden biri olan Pierre-Philippe Rey' e göre, kapitalizmin özgül eğilimleri ve üretim tarzı mantığı vardır ve bu mantık merkez ve çevre ülkelerde tek ve aynıdır. Çevre ülkelerde gözlemlenen değişik yapılar ise kapitalist üretim tarzı ile kapitalist olmayan üretim tarzlarının eklemlenmesinden kaynaklanmaktadır (Ersoy, 1984: 14,15).

Rey'e göre eklemlenme süreci tarihsel bir süreçtir ve kapitalist üretim tarzı ile kapitalist olmayan üretim tarzlarının eklemlenmesi üçe ayrılmaktadır. Birinci evrede bahsi geçen iki üretim tarzı karşılıklı etkileşimi kapitalist olmayan üretim tarzını güçlendirir ve değişim alanında ilişkiler başlar. İkinci evre kapitalist üretim tarzı, kapitalist olmayan üretim tarzına hakimiyet kurmaya başlasa da ondan yararlanır ve kök salmaya da devam eder. Son evrede ise, Kapitalizm öncesi üretim tarzı tamamen yok olmuş, tarım da dahi kalmamıştır ki bu evre henüz hiçbir Üçüncü Dünya Ülkelerinde görülmemiştir (Ersoy, 1984: 15).

Harold Wolpe geliştirdiği sınırlı ve genişletilmiş üretim tarzı kavramları ile eklemlenme okuluna önemli katkı sağlamıştır (Ersoy, 1984: 13). Buna göre, sınırlı üretim tarzı kavramı, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin belirli bir bileşimi ile tanımlanır ve bireysel, bağımsız girişimlerdeki üretim araçları ve etmenler arasındaki olası ilişkileri saptar. Genişletilmiş üretim tarzı kavramını ise, üretim tarzları ve üretici güçlerin birleşimi ile devinim yasaları oluşturur. Yani girişimleri birbirine bağlayan mekanizmalar ile üretim ilişkileri ve üretici güçleri yeniden üreten süreçlerdir (Wolpe, 1984: 51).

Wolpe'ye göre, bu formülasyon üç olasılık doğurmaktadır. Birincisi, sınırlandırılmış olarak tanımlanan üretim tarzlarının birleşimini içeren bir toplumsal formasyondur. Koşullanmış tarzlar ile hakim üretim tarzının devinim yasaları verilmediğinden, yapılabilirse, eklemlenme kavramı toplumsal formasyon düzeyinde inşa edilir (Wolpe, 1984: 51,52).

Bu olasılıkların ikincisinde ise, toplumsal formasyon genişletilmiş üretim tarzlarının birleşiminden meydana gelir. Wolpe, geçici bir aşamada olsa dahi, genişletilmiş bir üretim tarzının hakim olmadığı bir toplumsal formasyon da var olabilir (Wolpe, 1984:52). Bu tür bir formasyonda, ekonomik araçlarla üretim tarzları eklemlenebilir. Örneğin, hiçbir üretim tarzının hakim olmadığı bir pazarda, farklı üretim tarzlarının ürünü olan metaların eklemlenmesi gerçekleşirken, bu üretim tarzlarının yeniden üretim mekanizmaları aynı anda birlikte bulunabilir. Fakat Wolpe' ye göre, bu durum geçicidir ve evreler içinde bu biçimlerden birinin yeniden üretim mekanizmasıyla birlikte hakim genişletilmiş üretim tarzı olacaktır (Wolpe, 1984: 52,53 ve Ersoy, 1984: 16).

Sonuncu olasılık olan üçüncü olasılık, hakim olan genişletilmiş üretim tarzı ile bağımlı olan sınırlanmış üretim tarzının birlikte varoluşu ve aralarındaki karşılıklı ilişki ile toplumsal formasyonun oluşmasıdır (Wolpe, 1984: 53).

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi kuramcılarını, Bağımlılık kuramcılarının kapitalizmin çevre ülkelere yayılması ile bu ülkeleri tamamen kapitalistleştirdiği, dünya pazarıyla bütünleşmiş formasyonların tüm işletmelerinin kapitalist olduğu gibi genelleştirmeci görüşleri reddeder. Eklemlenme kuramına göre bu tür genelleştirmeler karmaşık yapıların ve yeni formasyonların tarihlerinin incelenmesine engel olur. Aynı şekilde Modernleşme kuramının modern sektör ile geleneksel sektörü birbirinden kopuk göstermesi, geleneksel kesimin tarihi ve geleceği konularının üstünü kapatmaktadır (Ersoy, 1984: 17). Eklemlenme kuramı kapitalist üretim tarzı ile kapitalist olmaya üretim tarzlarının aynı anda aynı bölgede var olabileceği görüşü ile modern, geleneksel kopukluğunu reddeder.

Küçük üreticiliğin kapitalist üretim ilişkileri içerisinde varlığını “uyumlu bütünleşme ve eklemlenme” ile tanımlayan Boratav (1981), küçük üreticiliğin varlığını sürdürmesini tarım dışı sermaye grubunun düşük fiyatlarla tarımsal ürünleri satın alma eğilimiyle açıklar (Ecevit, 1999, Aktaran: Aktaş, Aka, Demir, Fırat 2012: 104).

3. AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE

Türkiye'nin, Avrupa Birliği (AB) ile tarımsal ilişki ve ortaklığının temelleri 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması'na dayansa da, Türkiye bu tarihte, AB kriterlerini yerine getiremediği gerekçesi ile topluluğa üye olamamıştır. Bundan sonra ise, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne (GB) katılması ve topluluğa tam üye olması yolunda uzun bir süreç başlamıştır (Aysu, 2006: 115). Tarımsal alanda yaşanan dönüşüm tarihsel süreçten bağımsız düşünülemez. Türkiye tarımında yaşanan dönüşümlerde Avrupa Birliği büyük bir yer edinmiştir ki çalışmanın konusunu oluşturan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) AB'nin üye olma yolunda ilerleyen Türkiye'ye tarımsal alanda yaşanmasını istediği dönüşüm için kurdurttuğu bir kurumdur. Bu bağlamda, AB'ye ve Türkiye ile AB ilişkilerine değinmek çalışmanın tarihsel akışı, anlaşılabilirliği ve sınıfsal dinamikler üzerindeki etkilerini görebilmek açısından büyük önem arz edecektir.

3.1. Avrupa Birliği'nin Ortaya Çıkışı

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez ABD' de kullanılan traktörler ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada yaygınlaşmıştır. ABD'de traktörün atların yerini almasıyla, atıl duran topraklar kullanılmaya başlandı, üretimin artması tahıl üretimini de büyük ölçüde arttırdı. Savaş yıllarında aşırı talep nedeniyle buğday ekimine açılan yeni alanlarda üretim, savaş sonrasında da aynı hızla devam etti. Avrupa tarımı ise 1920-1940 yılları arasında deniz aşırı ülkelerle rekabet edemediğinden durgunluk içerisindeydi (Köymen, 2012: 76). Zaten güçlü rekabet karşısında zor durumda olan Avrupa ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte tamamen yıkıldı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıkılmış durumda olan Avrupa ekonomisi, ABD tarafından tasarlanmış Marshall Planı kapsamında oluşturulan, ulaşım ağları ya da başta traktör olmak üzere, gelen tarım ekipmanları, tarımsal üretimin yapısında ve kırsal alanda önemli bir dönüşüm başlatır. Öte yandan bahsi geçen dönemde açığa çıkan bu dönüşüm sadece tarımsal / kırsal alan ile sınırlı kalmaz, birçok alana yayılır (Tören, 2007).

1950'li yıllarında başında Avrupalı devlet adamları da Avrupa'nın toparlanması ve kalıcı barışın sağlanması adına girişimlerde bulunmaya başladı. 9 Mayıs 1950 tarihinde dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman ileride Schuman Planı olarak anılacak bir plan ortaya attı. Buna göre Schuman, Avrupa Devletlerini, kömür ve çelik üretiminde alınan kararları uluslar üstü ve bağımsız bir kuruma devretme görüşünü ortaya attı. Gözetiminde, ortak kömür ve çelik üretiminin sağlanacağı ve bu örgütlenmeyi tüm Avrupa devletlerinin katılımına açık tutacak bir

topluluk kurulacaktı. Schuman Deklarasyonunun sonucu olarak, Belçika, Federal Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda'nın içinde bulunduğu bu 6 üye ülke ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 1951 yılında kuruldu. Bu topluluğun önemli noktalarından bir tanesi, tarihte ilk defa devletlerin kendi irade ve egemenliklerinin bir kısmını ulusüstü bir kuruma devretmesidir.¹¹

1957 yılına gelindiğinde, aynı 6 ülke, genel olarak, işgücü, sermaye, mal ve hizmetlerin serbest dolaşabileceği geniş bir ortak pazar oluşturulması ve siyasi bütünlüğe gidilmesi hedefiyle 1957 yılında, 1.1.1958'de yürürlüğe girecek olan Roma Anlaşması'nı imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurdu. Böylece kömür ve çelik dışında diğer sektörlerde de ekonomik birlik oluşturulmuş oldu.¹²

Dört özgürlüklerin yani, paranın, malların, hizmetlerin ve işgücünün serbestçe dolaşabilmesi için AB'nin attığı ilk adım, Roma görüşmelerinde, tartışmasız olarak kabul edilen Gümrük Birliği'dir (GB). GB; üye ülkeler arasında gümrük vergilerinin, ithalat ve tüm serbest ticaret engellerinin kaldırıldığı, üye olmayan ülkelere karşı, ortak bir gümrük tarifesinin oluşturulması için kurulur (Aysu, 2002:16,17,22). Aysu'ya göre, GB ve AET aynı amaca hizmet etmektedir, bu nedenle de ikisi ayrı ayrı tartışılmaz (Aysu, 2002: 17).

Roma Anlaşması'nda bir topluluk daha kurulması kararı alınır ve 1.1.1958'de, "*nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla ve güvenli biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla üye devletlerin araştırma programlarını koordine etmek*" üzere Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) kurulur.¹³

AET'nin kurulmasından hemen sonra, besinde yeterliliği sağlamak ve üye ülkelerin tarımsal yapılarındaki farklılıkları gidermek amacıyla ortak bir tarım politikası oluşturma çabaları başlar ve 1961 yılında Ortak Tarım Politikası(OTP)¹⁴ oluşturulur (Aysu, 2006: 29, 31). Aysu'ya göre, AB; mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımını sağlama amaçlı iken OTP, siyasi ve ekonomik birleştiriciliğin bir parçasıdır (Aysu, 2006: 30).

AKÇT, AET, EURATOM topluluklarının ortak bir başlık altında birleşmesi 1965 yılını bulur. Bu topluluklar, Füzyon Antlaşması ile tek bir komisyon ve konsey oluşturularak Avrupa Toplulukları adı altında toplanır. 1987 yılına gelindiğinde ise Avrupa Tek Senedi yürürlüğe girer ve Avrupa topluluklarını kuran antlaşmalar kapsamlı bir değişikliğe uğrar. Topluluk, bugünkü

¹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, BİR BAKIŞTA AB / Avrupa Birliğinin Tarihçesi, <https://www.ab.gov.tr/105.html> - 02.11.2018

¹² T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, age. - 02.11.2018

¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, age. - 02.11.2018

¹⁴ Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) ile olan ilişkisi nedeniyle OTP'nin amaçları bir sonraki başlıkta, TKDK ile ilişkisi ise daha sonraki bölümde ele alınacaktır.

adı olan Avrupa Birliği adını ise, 1 Kasım 1991'de yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması diğer adıyla Avrupa Birliği Antlaşması ile alır. Bu Antlaşma ile ayrıca Avrupa Birliği'nin üçlü yapısı oluşturulur. Bu üç yapıyı, AKÇT, AET, EURATOM topluluklarını içinde bulunduran Avrupa Toplulukları, Ortak Dışişleri Güvenlik Politikası ve Adalet ve İçişleri oluşturmaktadır.¹⁵

6 üye ülke ile kurulan Topluluk, üye sayısını giderek arttırmıştır. 1973'te Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda; 1981'de Yunanistan; 1986'da İspanya ve Portekiz; 1995'te Avusturya, Finlandiya ve İsveç topluluğa katılır. 2004'te ise en geniş katılım dalgası gerçekleşir ve Çek Cumhuriyeti, Estonya, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya topluluğa üye olur. 2007'de Bulgaristan ve Romanya, son olarak da 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla Avrupa Birliği Üye Devlet sayısı 28'e ulaşır.¹⁶

3.2. Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası (OTP)

Çalışmanın ana konusunu oluşturan kurum olan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'nun kuruluş nedenlerinin ve hedeflerinin anlaşılabilmesi için öncelikle Kurumun kurulmasında önemli yeri olan Ortak Tarım Politikası'nın (OTP'nin) neyi amaçladığı ortaya konulmalıdır. Bu nedenle, OTP'nin ayrı bir başlık altında araştırılması çalışmanın gidişatı açısından önem arz edecektir.

Roma Antlaşması ile çerçevesi çizilen, üye ülkelerin tarım politikalarının ortakça yönetilmesine dayanan ve AB'nin ilk ortak politikası olan OTP, 1961 yılında oluşturulur. Göktürk'e göre, oluşumun gerekçeleri üyeler açısından incelendiğinde üç nokta ön plana çıkar. İlk olarak, endüstriyel ürünler ile tarımsal ürünlerin serbest ticaretinin sağlanması ki burada, o dönem için, endüstriyel ürünlerin serbest ticaretinden kâr sağlayacak Almanya ile tarımsal ürünlerin serbest ticaretinden kâr sağlayacak olan Fransa'nın konumları ve edecekleri kâr göz önünde bulundurulmalıdır. İkincisi, toplam istihdamın %20'sini oluşturan, verimliliği ve gelir düzeyi düşük 1958 tarım yapısını değiştirerek üretim ve verimliliği arttıracak dengeli bir fiyat düzeyi oluşturmaktır. Son olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkım ile yaşanan kıtlığın bir daha yaşanmaması için Avrupa'nın gıda üretimi konusunda kendine yeterliliğini sağlamaktır (Göktürk, 2003: 189). Bu üç noktadan hareketle şu çıkarımlar yapılabilir: Almanya ve Fransa'nın serbest ticaretten elde edecekleri kâr göz önünde bulundurulduğunda, özellikle İkinci Dünya Savaşı ile yıkılan Avrupa ekonomisinin yeniden yapılanma sürecine girerek sermaye birikimi için gerekli koşulların yaratılmasını sağlaması yapılacak ilk çıkarımlardandır. Tarımda

¹⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, age. - 02.11.2018

¹⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, age. - 02.11.2018

modernleşme hareketinin başlatılması, tarımsal üreticilerin refah artışının sağlanabilmesi ve verimlilik artışı ile kaynakların boşa kullanımının önüne geçilebilmesi tarıma en az sanayi kadar önem verildiğini gösterir. Avrupa'nın gıda üretiminde kendine yetebilmesi yani "kendine yeter olması" dönemin hakim politikası olan ithal ikameci politika ile paralellik göstermektedir. Avrupa Birliği kuruluşunda ve uyguladığı politikalarda dünya ekonomisi ile bütünleşmiş, dönemin egemen olan politikalarına uygun düşecek politikalar belirlemiş ve bunlarda başarılı olmuştur.

Topluluğa üye ülkelerin tarımsal yapılarında bulunan farklılıkların giderilmesi (Aysu, 2006: 31), tarımda verimliliğin artırılması, tarımsal ürün fiyatlarında dengenin sağlanması, çiftçi gelirlerinin artırılması, tarım nüfusunun yüksek bir yaşam standardına ulaştırılması (Saraçoğlu ve Bulut, 2004: 54) temel hedefleri ile oluşturulan OTP'nin, 1960 ve 1970'li yıllar boyunca bu ana hedefler doğrultusunda uyguladığı politikalar başarılı olur, üretimde ciddi artışlar yaşanır ve AB tarımsal alanda önemli güç haline gelir (Övgün, 2010: 94). Marshall Plânı dâhilindeki yardımların da büyük etkisiyle bahsi geçen yıllarda kalkınmış olan AB ekonomisi, ABD şirketleri ile rekabet edebilecek hale gelir, bu rekabet hem Avrupa ülkelerinde hem de ABD'de tarımsal alan ile ilgili AR-GE yatırımlarını artırır (Tören, 2006: 3).

1970'li yılların sonlarına doğru artan üretim ile birlikte arz fazlası sorunu başlar, ayrıca politikaların sübvansiyonla edilmesiyse AB finansal açıdan zora girer. 1980'li yıllara gelindiğinde dünya ekonomisinin yaşamış olduğu neo-liberal dönüşüm de eklenince, OTP'nin korumacı politikalarında reform hareketlerinin başlaması kaçınılmaz olur. Bu doğrultuda, 1992 yılında içinde kırsal kalkınmanın da geniş yer tuttuğu önemli bir reform yapılır (Mac Sharry) ve OTP'nin ana hedeflerinde değişime gidilir. Mac Sharry reformlarıyla birlikte AB'nin geleneksel tarım politikası OTP, yerini daha geniş bir tarım politikası olan ve kırsal kalkınmayı da içeren CARPE¹⁷ ye bırakır. Böylece, aşırı üretimin kısılması, tarım harcamalarının azaltılması, birliğin tarımdaki rekabet gücünün artırılması gibi değişiklikler yapılır ve OTP' de liberalleşme ve serbestleşme hareketleri başlar. 2003 yılında yapılmış olan reform ile yine liberalleşme ve serbestleşme adına adımlar atılır. Sübvansiyonların bütçede yarattığı ağır yükü hafifletmek için Tek Ödeme Planı (TÖP) getirilir ve doğrudan ödeme sistemi üretimden bağımsız, piyasa odaklı bir hâl alır, böylece desteklemeler ile üretim arasındaki bağ kesilir (Günaydın, 2009: 177 ve Övgün, 2010: 94-95). 2013 yılında son değişiklik ile birlikte tarımsal sektörün rekabet gücünü artırma, sürdürülebilir

¹⁷ Common Agricultural and Rural Policy for Europe- Avrupa için Ortak Tarımsal ve Kırsal Politika

tarım, inovasyon, büyümeyi destekleme ve finansal destekleri verimli toprak kullanımını aktarma hedefleri benimsenmiştir.¹⁸

1962 yılında yürürlüğe giren OTP'nin günümüzdeki temel amaçları şöyle özetlenebilir:

- Çiftçileri desteklemek ve tarımsal üretimde verimliliği artırarak tüketicilere istikrarlı bir gıda kaynağı sağlamak,
- Avrupa Birliği (AB) çiftçilerinin makul bir yaşam sürdürebilmelerini sağlamak,
- İklim değişikliğinin üstesinden gelmeye yardımcı olmak ve doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimini sağlamak,
- AB genelinde kırsal alanları ve ortamları korumak,
- Tarım işlerini, tarımsal gıda endüstrisini ve ilişkili sektörleri teşvik ederek kırsal ekonomiyi canlı tutmak.¹⁹

OTP, üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlardan birincisi: Topluluğa üye ülkeler arasında, tarımsal ürünlerin serbest hareket etmesi sağlanarak, ürünlerin dolaşımını engelleyen kısıtlamaların ortadan kaldırılıp tek bir Pazar oluşturulmasına dayanan "Tek Pazar" ilkesidir. İkinci ilke: OTP'ye ilişkin tüm harcamaların birliğe üye ülkeler tarafından ortaklaşa üstlenilmesine yani uygulanacak politikaların finansmanının ortak bütçeden karşılanmasına dayanan "Mali Dayanışma" ilkesidir. Üçüncüsü ise: Üye ülkelerin topluluk dışı rekabete karşı korunmalarını amaçlayarak, tarımsal ürünlerin ticaretinde birlik içerisinde üretilen ürünlere öncelik verilmesine dayanan "Topluluk Tercih" ilkesidir.²⁰

Avrupa Birliği, Ortak Tarım Politikası kapsamında, 2018 yılında, çiftçilere toplam 58,82 milyar Euro bütçe ayırmıştır. 2018 yılı itibarıyla toplam AB bütçesi 160,113 milyar Euro olduğuna göre, toplam bütçesinin yaklaşık %36,7'sini tarıma ayırdığı açıkça görülmektedir. OTP, AB bütçesinin iki fonundan bu finansmanı sağlar: Birincisi, doğrudan desteklemeleri ve pazar destekleme fonunu finanse eden The European Agricultural Fund (EAGF)²¹ iken, ikincisi, kırsal kalkınmayı finanse eden The European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)²² dir. Tarım bütçesi olan 58,82 milyar Euro üç farklı destekleme alanında kullanılmaktadır. Bunlar:

Gelir Desteği,

¹⁸ Avrupa Birliği, European Commission, The Common Agricultural Policy at a Glance, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en - 08.11.2018

¹⁹ Avrupa Birliği, European Commission, The Common Agricultural Policy at a Glance, age. - 08.11.2018

²⁰ T.C. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı, Avrupa Birliği Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası, <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/ABDGM-BROSURLER/OTP%20BRO%C5%9E%C3%9CR.pdf> - 09.11.2018

²¹Avrupa Tarım Fonu (EAGF)

²²Kırsal Kalkınma için Avrupa Tarım Fonu (EAFRD)

Kırsal Kalkınma Desteklemeleri,
Pazar Desteklemeleri.²³

Doğrudan gelir desteğine de biraz değinmek gerekirse: Doğrudan gelir desteği (DGD) iki türlü olabilir. Bunlardan bir tanesi; 1996 yılından itibaren ABD’de uygulanmaya başlanan, üretilen ürün miktarına bağlı olarak ödenen ödemelerdir. İkincisi ise; AB’de yaygın olarak uygulanan, üretimden bağımsız, belirli bir geliri olan çiftçiye yapılan ödemedir. İkinci tip DGD, AB’de yaygın olarak görülse de burada birinci ve ikinci tip karışımı DGD de uygulanmaktadır. Türkiye’de, 2002 yılından itibaren ikinci tip DGD uygulanmaya çalışılmaktadır (Saraçoğlu ve Bulut, 2004: 61).

3.3. Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri

1958 yılında yürürlüğe giren Roma Antlaşmasıyla resmen kurulan AET’ye Türkiye’nin başvurması uzun sürmez ve kuruluşundan yaklaşık bir buçuk yıl sonra 31 Temmuz 1959 yılında AET’ye ortaklık başvurusunda bulunur. Avrupa’ya atılan ilk adım olarak nitelendirdiği bu başvuruyu Türkiye adına dönemin Başbakanı ve Demokrat Parti lideri olan Adnan Menderes gerçekleştirir. AET Bakanlar Konseyi, Türkiye’nin yapmış olduğu bu başvuruyu kabul eder ve üyelik koşulları sağlanıncaya kadar geçerli olacak bir ortaklık anlaşması, Ankara Anlaşması 12 Eylül 1963 yılında imzalanır ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girer. Türkiye ile AB ilişkilerinin hukuki temellerini oluşturan bu anlaşmayı dönemin başbakanı İsmet İnönü imzalar.²⁴

1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması’nın 2. Maddesine göre: *“Anlaşma’nın amacı, Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, Taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir.”*²⁵

Anlaşma’ya göre oluşturulan ortaklığın, “bir Hazırlık Dönemi”, “bir Geçiş Dönemi” ve “bir Son Dönemi” bulunmaktadır.²⁶ Buna göre, “Hazırlık Dönemi” 1 Aralık 1964 yılında Anlaşma’nın yürürlüğe girmesiyle başlar. Taraflar arasındaki ekonomik farklılıkların azaltılmasının amaçlandığı Hazırlık Dönemi’nde, Türkiye herhangi bir yükümlülük üstlenmez, iki taraf

²³ Avrupa Komisyonu, European Commission, The Common Agricultural Policy at a Glance, age. - 08.11.2018

²⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html - 19.11.2018

²⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Ankara Anlaşması, https://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf - 19.11.2018

²⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Ankara Anlaşması, age. – 19.11.2018

arasında, kurulan ortaklık ilişkisinin işleyişine yönelik bazı kurumlar oluşturulur. Ortaklık Konseyi, bu kurumlar arasında en üst düzey karar alma organı olur.²⁷

Ankara Anlaşması'nın yine 2. Maddesinde (2. Fıkra) bir gümrük birliği kurulması öngörülmüştür. Buna göre: "Yukarıdaki fıkrada belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi için 3, 4 ve 5. maddelerde gösterilen şartlara ve usullere göre bir gümrük birliğinin gittikçe gelişen şekilde kurulması öngörülmüştür".²⁸

Kurulacak olan gümrük birliği ise Anlaşma'nın 10. Maddesinde şöyle tanımlanır:

1. Anlaşma'nın 2. maddesinin 2. fıkrasında öngörülen gümrük birliği, mal alışverişlerinin tümünü kavrar

2. Gümrük Birliği

- Topluluk üyesi Devletlerle Türkiye arasında, ithalatta olduğu gibi ihracatta gümrük vergileri ve eşit etkili resimlerin ve miktar kısıtlamalarının, milli üretime, Anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözetken eşit etkili başka her türlü tedbirin yasaklanmasını

- Türkiye'nin üçüncü memleketlerle ilişkilerinde Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesi' nin kabulünü ve Toplulukça dış ticaret konusunda uygulanan sair mevzuata yaklaşmayı kapsar".²⁹

1970 yılında imzalanıp, 1973 yılında yürürlüğe giren ve Gümrük Birliği'nin kurallarını içeren Katma Protokol ile Hazırlık Dönemi sona erer ve 12 yıl sürmesi planlanan Geçiş Dönemi'nin koşulları belirlenir.³⁰ Buna göre, Geçiş Dönemi' inde, taraflar arasında tarım ve sanayi ürünleri ile kişilerin serbest dolaşımının sağlanması ve Gümrük Birliği'nin tamamlanması planlanır. Bu doğrultuda AET, bazı petrol ve tekstil ürünleri hariç, Türkiye'den ithal ettiği sanayi malları için gümrük vergilerini ve miktar kısıtlamalarını 1971 yılında Katma Protokol'ün ticari hükümlerinin Geçici Anlaşma ile yürürlüğe girmesiyle sıfırlar. Bundan sonra, Türkiye'nin de AB kaynaklı sanayi ürünleri için gümrük vergilerini kaldırması öngörülüp, Gümrük Birliği'nin fiilen yürürlüğe girmesi için 22 yıllık bir süre tanınmış olsa da 1980 yılında gerçekleşen 12 Eylül Askeri Darbesi sonucu 1982 yılında Türkiye-AB ilişkileri resmen askıya alınır.³¹

1960 ve 1970'li yıllar boyunca dünya ekonomisinin büyük bir bölümüne hakim olan ithal ikameci politikalar, özellikle 1970'li yıllar sonunda yaşanan petrol krizleri ve sermaye birikimi sürecinin tıkanması ile 1980'li yıllara gelindiğinde yerini neo-liberal politikalara bırakır. Türkiye, dünya ekonomisinin içerisine girdiği bu neo-liberal dönüşüme 24 Ocak 1980 Kararları

²⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 19.11.2018

²⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Ankara Anlaşması, age. – 19.11.2018

²⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Ankara Anlaşması, age. – 19.11.2018

³⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, Katma Protokol - 23 Kasım 1970, <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-ekonomik-toplulugu-ile-turkiye-arasinda-ortaklik-iliskisi-kurulmasina-dair-anlasmaya-katma-protokol---23-kasim-1970.tr.mfa> - 20.11.2018

³¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 20.11.2018

ile eklemlemeye çalışır. Bu bağlamda, 1970'li yılların sonuna kadar egemen olan ithal ikameci politikalar yerini, ihracata dayalı sanayinin ön planda olduğu³² bir politika anlayışına bırakır ve ekonomide liberalizasyon hareketleri başlar (Gülalp, 1993: 39-41).Türkiye'nin 24 Ocak kararları ile Dünya ekonomisine yeniden eklemleme çabalarının getirmiş olduğu neo-liberal politikaların yanında siyasal alanda da askeri idarenin yerini sivil idareye bırakmasının da büyük etkisiyle 16 Eylül1986'da Türkiye-AET Ortaklık Konseyi toplanır ve Türkiye-AB ilişkilerinde tekrar canlandırılması süreci başlar.³³

14 Nisan 1987 yılında Türkiye, Ankara Anlaşması'nda belirlenen dönemlerin tamamlanmasını beklemeden tam üyelik başvurusunda bulunur fakat Avrupa Komisyonu, kendi iç bütünleşmesini tamamlanmadan yeni bir üye alamayacağını 18 Aralık 1989'da açıklar.³⁴ Bununla birlikte Komisyon, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesini ve Gümrük Birliği sürecini tamamlamasını önerir. Ayrıca, AB Komisyonu'nun bu raporunda, Türkiye'nin tarım ve diğer politikalarında daha liberal olmasını gerektiğini, sanayi ürünlerinde olduğu gibi, tarım ürünlerinde de ihracat desteklemelerini kaldırmasını önerir (Gürlük ve Turan, 2013: 45).AB Komisyonu'nun bu raporu Türkiye tarafından olumlu karşılanır ve Katma Protokol'de öngörüldüğü gibi Gümrük Birliği'nin 1995'te tamamlanması için gerekli hazırlıklara başlanır.22 yıl süren Geçiş Dönemi'nin ardından, 5 Mart 1995'te yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında alınan karar ile birlikte Türkiye ile AB arasındaki Gümrük Birliği 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girer ve böylece Türkiye ile AB ortaklık ilişkilerinde Son Dönem'e girilir.³⁵

Hazır olmadığı gerekçesiyle AB'ye üye olarak kabul edilmese de 1995 yılında Gümrük Birliği Anlaşması ile birlikte Türkiye, AB'ye üye olmadan Gümrük Birliği'ne dâhil olan tek ülke olur (Aysu, 2006: 131 ve Övgün, 2010: 97). Türkiye GB'ye dâhil olmuş olsa da, OTP'ye uyum için gerekli önlemlerin alınmadığı gerekçesiyle Türkiye'nin tarım ürünleri Birliğin dışında tutulmuş, sadece işlenmiş tarım ürünleri dahil edilmiştir. Aysu'ya göre, bu nedenle Türkiye'nin işlenmiş tarım ürünlerinde AB ile rekabet edebilme şansı neredeyse kalmamış, dolayısıyla Gümrük Birliği Anlaşması, Türkiye'yi eski kazanımlarının gerisine götürürken, AB'nin kazanımlarında büyük bir artışa neden olmuştur (Aysu: 2006: 131).

³² Burada üzerinde durulması gereken önemli bir diğer nokta, 1980'li yıllar itibariyle uygulanmaya başlanan, sanayinin ön planda olduğu neo-liberal politikalar ile tarımsal desteklemelerde önemli boyutlarda reel ve göreceli gerilemeler yaşanır bunun sonucunda ise küçük köylü büyük zarar görür (Boratav, 2015: 153 ve Gülalp, 1993: 38).

³³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, TÜRKİYE AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ KRONOLOJİSİ (1959 - 2015), https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/turkiye_avrupa_birligi_iliskileri_kronolojisi.pdf - 21.11.2018

³⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 21.11.2018

³⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 21.11.2018

Tablo 1: Gümrük Birliği Öncesi Türkiye'ye Verilen Mali Yardımlar (1964-1995) (ECU)

Kaynak	Dönem	Hibe Taahhüt	Hibe Ödenen
1. Mali Protokol	1964-1969	175 milyon	175 milyon
2. Mali Protokol	1971-1977	195 milyon	195 milyon
Ek Protokol	1971-1977	47 milyon	47 milyon
3. Mali Protokol	1979-1982	220 milyon	220 milyon
Özel İşbirliği Fonu	1980-1982	175 milyon	75 milyon
4. Mali Protokol	1982-1986	375 milyon	-
İdari İşbirliği Fonu	1993-1995	3 milyon	3 milyon
Körfez Krizi Yardımı	1991	-	-
Toplam		1.090 milyon	715 milyon

Kaynak: Karluk, 2007: 516, Aktaran: Efe, 2017: 225

Tablo 1'de görüldüğü üzere, 1964-1995 yılları arasında Avrupa Birliği toplamda 1.090 milyon ECU hibe taahhütü vermesine rağmen yaklaşık bu 30 yıllık dönemde Türkiye'ye çeşitli başlıklar altında toplamda 715 milyon ECU hibe ödemiştir.

Türkiye'ye, AB tarafından üyeliğe hazırlık sürecinde, 1993 Kopenhag'ta AB Konseyi tarafından belirlenen bir takım kriterleri yerinde getirme zorunluluğu yüklenmiştir. Bu doğrultuda, AB Komisyonu, Türkiye'nin müktesebata uyum alanında kaydettiği ilerlemeler ve gözlemediği eksiklikleri 1998 yılından itibaren İlerleme Raporu adı altında kaydedilmektedir. Bu raporlar oluşturulurken Komisyon, aday ülkedeki AB Delegasyonu'ndan, sivil toplum kuruluşlarından ve aday ülkenin kamu kurumlarından resmi olarak edindiği geri bildirimlerinden faydalanır. 1998'den bugüne yılda bir kez olmak üzere toplamda 20 adet İlerleme Raporu hazırlanmıştır.³⁶ Raporlar ayrıca, AB'nin uygulanmasını istediği bir takım önerileri de içerir. Örneğin, 2000 yılı ilerleme raporunda, Türkiye'nin IMF stant-by anlaşması doğrultusunda uyguladığı politikalardan vazgeçip, birinci önceliğini, OTP'nin yönetim mekanizmaları ve idari yapılarının yerleştirilmesine vermesi gerektiği vurgulanmıştır (Albayrak, 2010: 77).

Türkiye, 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde Helsinki'de yapılan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde topluluğa üye olma yolunda somut bir adım atar ve Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul edilir. Türkiye'nin, diğer aday ülkeler ile eşit konumda olacağı kesin ve açık bir dille ifade edilir ve diğer aday ülkeler gibi Türkiye için de Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlanması kararlaştırılır. Katılım Ortaklığı Belgesi'nde bahsi geçen önceliklerin uygulanmasına yönelik program ve takvimi içeren ilk Ulusal Program hükümet tarafından 19 Mart 2001 tarihinde

³⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, İlerleme Raporları, https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html - 25.11.2018

onaylanır.³⁷Ayrıca, aday ülke olarak kabul edilmesiyle birlikte, AB Ortak Tarım Politikası'na uyum, Türkiye'nin hedefleri arasına girer (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000: 49). Bu süreçten önce Türkiye'nin OTP'ye uyum sağlama hedefi bulunmuyordu (Keyder, 2015: 197).

2001 yılından itibaren, Avrupa Birliği'ne üye olma yolunda kararlı bir şekilde ilerleyen Türkiye, bu doğrultuda reform hareketlerine başlar ve 2002 ile 2004 yılları arasında 8 Uyum Paketi, 2001 ile 2004 yıllarında ise TBMM'de 2 adet Anayasa Paketi kabul edilir. Bu reform hareketlerinin olumlu sonuç vermesinin ardından, 17 Aralık 2004 Brüksel Zirvesi'nde Türkiye'nin müzakerelerin açılması için ön şart olan siyasi kriterli yeterli ölçüde yerine getirdiği belirtilir ve 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelere başlanması kararı verilir. Bu doğrultuda, önceden öngörüldüğü gibi 3 Ekim 2005 tarihinde Lüksemburg'da yapılan Hükümetlerarası Konferans'ta Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakereleri resmen başlar.³⁸

İlerleyen yıllarda Türkiye ile AB ilişkileri doğrultusunda, Katılım Ortaklığı Belgeleri güncellendi ve yeni müzakere fasılları müzakerelere açıldı. Bunlar arasında son olarak 30 Haziran 2016 tarihinde Mali ve Bütçesel Hükümler faslı müzakerelere açıldı. 1959 ile 2016 yılları arasında gerçekleşen gelişmelerin daha ayrıntılı kronolojik bir tablosu aşağıda verilmiştir:

³⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 23.11.2018

³⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi, age. – 25.11.2018

Tablo2: Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Kronolojisi

TÜRKİYE AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ KRONOLOJİSİ	
31.07.1959	Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortaklık başvurusunda bulundu.
12.09.1963	Türkiye ile AET arasında bir ortaklık ilişkisi yaratan Ankara Anlaşması imzalandı.
1.12.1964	Ankara Anlaşması yürürlüğe girdi.
23.11.1970	Gümrük Birliği'ne ilişkin kuralları içeren Katma Protokol imzalandı.
1.09.1971	Katma Protokol'ün ticari hükümleri "Geçici Anlaşma" ile yürürlüğe konuldu. AET, Türkiye'den ithal ettiği sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini ve miktar kısıtlamalarını (tekstil ürünleri hariç) kaldırdı.
1.01.1973	Katma Protokol yürürlüğe girdi, Türkiye, Birinci Gümrük İndirimi ve Konsolide Liberasyon Listesi Uyumunu (Ortak Gümrük Tarifesi) gerçekleştirdi.
21.05.1973	Türkiye ile AET arasında, "Birinci Genişleme"ye ilişkin görüşmeler mutabakat ile sonuçlandı.
30.06.1973	İngiltere, İrlanda ve Danimarka'yı kapsayan Birinci Genişleme'ye dair Tamamlayıcı Protokol, Türkiye ile AET arasında imzalandı.
1.01.1974	Tamamlayıcı Protokol ile ilgili "Geçici Anlaşma" yürürlüğe girdi.
1.01.1976	Türkiye, İkinci Gümrük İndirimi ve Konsolide Liberasyon Listesi Uyumunu gerçekleştirdi.
19.09.1980	Ortaklığın geliştirilmesine ilişkin 1/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı; Ortaklık Konseyi, tarım ürünlerinin tamamına yakın bir kısmında Türkiye'ye uygulanan gümrük vergilerinin 1987 yılına kadar sıfıra indirilmesini kararlaştırdı.
22.01.1982	Avrupa Parlamentosu, Konsey ve Komisyon'dan talebi üzerine, Türkiye-AET Anlaşması'nın askıya alınmasını kararlaştırdı.
16.09.1986	Türkiye-AET Ortaklık Konseyi toplandı. Böylece, 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren fiilen dondurulmuş durumda bulunan Türkiye-AET ilişkilerinin yeniden canlandırılması süreci başladı.

14.04.1987	Türkiye, Avrupa Topluluklarına, Roma Antlaşması'nın 237'nci, AKÇT Antlaşması'nın 98'inci ve EURATOM Antlaşması'nın 205'inci maddelerine istinaden tam üye olmak üzere ayrı ayrı müracaat etti.
18.12.1989	Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin tam üyelik başvurusu konusundaki "Görüş"ünde (Avis), Topluluğun, kendi iç pazarını tamamlayabilme sürecinden önce (1992), yeni bir üyeyi kabul edemeyeceği ve Türkiye'nin katılımından önce, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesine ihtiyaç duyulduğu hususlarına yer verdi.
6.06.1990	Avrupa Komisyonu, Türkiye ile her alanda işbirliğinin başlatılması ve hızlandırılması konusundaki önlemleri içeren bir "İşbirliği Paketi"ni hazırlayarak Avrupa Konseyi'nin olurlarına sundu.
30.07.1994	Avrupa Komisyonu, Gümrük Birliği'nin, Türkiye-AT arasında 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'nda belirtildiği şekilde gerçekleşmesini sağlayıcı ilkeleri tespit etti.
13.12.1995	"Gümrük Birliğinin Son Döneminin Uygulanmaya Konmasına İlişkin 1/95 Sayılı Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı", Avrupa Parlamentosu tarafından onaylandı.
1.01.1996	Türkiye, AB ile entegrasyonunda, 22 yıl süren "Geçiş Dönemi"ni 31 Aralık 1995 tarihinde tamamlayarak, 1.1.1996 tarihi itibarıyla, tam üyelik sürecinde "Son Dönem"e, sanayi ürünlerinde ve işlenmiş tarım ürünlerinde sağlanan Gümrük Birliği sürecini tamamlayarak girdi.
12/13.12.1997	Lüksemburg Avrupa Konseyi Zirve Toplantısında, AB'nin Beşinci Genişlemesine dair kararlar alındı, Türkiye'nin ismi aday ülkeler arasında zikredilmedi.
3.03.1998	Türkiye- AB ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik olarak Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan "Türkiye için Avrupa Stratejisi" başlıklı belge açıklandı.
4.11.1998	"1998 yılı İlerleme Raporu": Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ve AB'ye üyelik için belirlenmiş kriterler ışığında kaydedilen Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesine İlişkin Komisyon görüşlerini içeren ilk "İlerleme Raporu" yayımlandı.
4.07.2000	Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 4 Temmuz 2000 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 4587 sayılı Kanun'la, Başbakanlığa bağlı
24.03.2001	Katılım Ortaklığı Belgesi: Türkiye Cumhuriyeti ile Katılım Ortaklığında Yer Alan İlkeler, Öncelikler, Ara Hedefler ve Koşullara İlişkin 8 Mart 2001 tarihli ve 2001/235/AT sayılı Konsey Kararı {24 Mart 2001 tarih ve L 85 sayılı AB Resmi Gazetesi}
24.03.2001	Ulusal Program: "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı ile Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programının Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair 19 Mart 2001 tarih ve 2001/2129 sayılı Karar" {24 Mart 2001 tarih ve 24352 Mükerrer sayılı Resmi Gazete}.
12/13.12.2002	Kopenhag Avrupa Konseyi Zirvesi'nde, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini karşıladığı kararını alması halinde, müzakerelerin gecikmeden başlatılacağı belirtildi.
19.04.2003	Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "AB Uyum Komisyonu" kuruldu.
12.06.2003	Katılım Ortaklığı Belgesi: "Türkiye ile Katılım Ortaklığında Yer Alan İlkeler, Öncelikler, Ara Hedefler ve Koşullara İlişkin 19 Mayıs 2003 tarih ve 2003/398/EC sayılı Konsey Kararı" {12 Haziran 2003 tarihli ve L 145 sayılı AB Resmi Gazetesi}.
24.07.2003	Ulusal Program: "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı ile Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programının Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair 23 Haziran 2003 tarih ve 2003/5930 sayılı Karar" {24 Temmuz 2003 tarih ve 25178 Mükerrer sayılı Resmi Gazete}.
6.10.2004	"2004 yılı İlerleme Raporu" ve rapora bağlı Tavsiye Belgesi yayımlandı. Söz konusu belgelerde, Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin siyasi kriterleri gerekli ölçüde karşıladığı belirtilerek, birliğe katılım müzakerelerinin başlatılması tavsiyesinde bulunuldu.
17.12.2004	Brüksel Avrupa Konseyi Zirve Toplantısı'nda, Türkiye'nin siyasi kriterleri yeterli ölçüde yerine getirdiği belirtildi ve katılım müzakerelerine 3 Ekim 2005 tarihinde başlanması kararlaştırıldı.
29.06.2005	"Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler" yayımlandı.

3.10.2005	Lüksemburg'da alınan kararla AB, Türkiye ile tam üyelik müzakerelerini başlattı.
20.10.2005	Üyelik müzakerelerinin ilk aşamasını oluşturan "Tarama Süreci", 25. Bilim Ve Araştırma faslında düzenlenen "Tanıtıcı Tarama" toplantısı ile başladı ve tüm fasıllardaki tarama toplantıları 13 Ekim 2006 tarihinde tamamlandı.
26.01.2006	Katılım Ortaklığı Belgesi: "Türkiye ile Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Yer Alan İlkeler, Öncelikler ve Koşullara İlişkin 23 Ocak 2006 tarih ve 2006/35/AT sayılı Konsey Kararı" {26 Ocak 2006 tarihli ve L 22 sayılı Avrupa Birliği Resmi Gazetesi}.
12.06.2006	Taraması tamamlanan 25. Bilim ve Araştırma faslı, Lüksemburg'da düzenlenen Hükümetlerarası Konferans'ta açıldı. Türkiye'nin gerekli kriterleri yerine getirdiği belirtildi ve bu fasıl aynı toplantıda geçici olarak kapatıldı.
31.07.2006	Avrupa Komisyonu'nun, 2006 yılına kadar çeşitli mali yardım programları (ISPA, SAPARD, PHARE, CARDS, Türkiye Tüzüğü) kapsamında sağladığı mali yardımlar, 2007-2013 döneminde "Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı" (Instrument for Pre Accession-IPA) adı verilen yeni ve tek bir çerçeve mekanizma kapsamına almıştır: "Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA) 17 Temmuz 2006 tarih ve 1085/2006 sayılı Konsey Tüzüğü" {31 Temmuz 2006 tarihli ve L 210sayılı Avrupa Birliği Resmi Gazetesi}.
11.12.2006	AB Genel İşler Konseyi'nde bir araya gelen AB üye ülkelerinin Dışişleri Bakanları, 9 Kasım 2006 tarihli Komisyon Tavsiyesini kabul ederek, Türkiye'nin Ek Protokol'e ilişkin taahhütlerini yerine getirdiğini doğrulayana kadar, 8 fasıl başlığının açılmayacağını ve hiçbir fasılın geçici olarak kapatılmayacağını kararlaştırdı.
29.03.2007	20. İşletme ve Sanayi Politikası faslı müzakerelere açıldı.
17.04.2007	Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyum Programı açıklandı.
26.06.2007	18. İstatistik ve 32. Mali Kontrol fasılları müzakerelere açıldı.
19.12.2007	28. Tüketicinin ve Sağlığın Korunması ile 21. Trans-Avrupa Ağları fasılları müzakerelere açıldı.
26.02.2008	Katılım Ortaklığı Belgesi: "2006/35/EC Sayılı Kararın Feshine ve Türkiye ile Katılım Ortaklığının Kapsadığı İlkeler, Öncelikler ve Koşullara Dair 18 Şubat 2008 tarih ve 2008/157/EC sayılı Konsey Kararı" {26 Şubat 2008 tarihli ve L 51 sayılı AB Resmi Gazetesi}
12.06.2008	6. Şirketler Hukuku ve 7. Fikri Mülkiyet Hukuku fasılları müzakerelere açıldı.
18.12.2008	4. Sermayenin Serbest Dolaşımı ile 10. Bilgi Toplumu ve Medya fasılları müzakerelere açıldı.
31.12.2008	Ulusal Program: "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı ile Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programının Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair 10 Kasım 2008 tarih ve 2008/14481 sayılı Karar" {31 Aralık 2008 tarih ve 27097 (5. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete}.
30.06.2009	16. Vergilendirme faslı müzakerelere açıldı.
21.12.2009	27. Çevre faslı müzakerelere açıldı.
30.06.2010	12. Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı faslı müzakerelere açıldı.
8.06.2011	Avrupa Birliği Bakanlığı kuruldu.
5.11.2013	22. Bölgesel Politikalar ve Yapısal Araçların Koordinasyonu faslı müzakerelere açıldı.
16.12.2013	AB ile Mutabakat Zaptı ve Geri Kabul Anlaşması imzalanarak nihai hedefi Türk vatandaşlarına uygulanan Schengen vizesinin kaldırılması olan Vize Muafiyeti Süreci resmen başladı.
18.09.2014	Türkiye'nin Yeni Avrupa Birliği Stratejisi açıklandı.
16.10.2014	Türkiye'nin Yeni AB İletişim Stratejisi açıklandı.
30.10.2014	AB'ye Katılım için Ulusal Eylem Planı'nın I. Aşaması (Kasım 2014-Haziran 2015) açıklandı.
1.12.2014	AB'ye Katılım için Ulusal Eylem Planı'nın II. Aşaması (Haziran 2015-Haziran 2019) açıklandı.
14.12.2015	17. Ekonomik ve Parasal Politika faslı müzakerelere açıldı.
30.06.2016	33. Mali ve Bütçesel Hükümler faslı müzakerelere açıldı.

Kaynak:https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/turkiye_avrupa_birligi_iliskileri_kronolojisi.pdf
- 27.11.2018 ve https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html
[27.11.2018 - 27.11.2018](https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html)

3.3.1. Katılım Ortaklığı Belgeleri

Helsinki Zirvesi'nde alınan karara göre, aday ülkeler için hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi Türkiye için de hazırlanacaktır. AB müktesebatının bir parçası ve aday ülkeler için bir yol haritası olan Katılım Ortaklığı Belgesi, adaylığı resmen kabul edilen yani Avrupa Birliği aday ülkesi konumunda olan her ülke için Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanır, Konsey tarafından onaylandıktan sonra AB'nin Resmi Gazetesi'nde yayımlanır.³⁹ Katılım Ortaklığı Belgesi' in içeriği şöyle sıralanabilir:

- Aday ülkelerin, katılım kriterleri temelinde kısa ve uzun vadede ilerleme kaydetmesi gereken alanlar ki bu alanlar, Komisyonun başvuru yapan ülkenin üyelik başvurusu hakkındaki görüşüne göre belirlenir,

- Aday ülkelerin ekonomik ve politik reformlarını desteklemek amacıyla finansal ve teknik yardımı içeren katılım öncesi yardım,

- Aday ülkeleri, AB üyeliği ile gelen hak ve yükümlülükler hazır hale getirmek.⁴⁰

Katılım Ortaklığı Belgesi aday ülkenin ihtiyaçlarına göre belirlenir. Aday ülkelerin yerine getirmiş olduğu hususlar çıkarılır, geri kalan önlemler yerine getirilmek üzere yeni bir takvime bağlanır. Katılım Ortaklığı Belgesi'nde, AB'nin mali yardımlarına ilişkin hususların yanında, üyelik için kısa ve orta vadeli öncelikler olarak alınması gereken önlemler, siyasi, ekonomik kriterler ve AB müktesebatına uyum başlıları altında 35 fasılda sıralanır. Türkiye'nin Katılım Ortaklığı Belgeleri:

8 Mart 2001 Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi,

19 Mayıs 2003 Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi,

23 Ocak 2006 Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi,

18 Şubat 2008 Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi.⁴¹

3.3.2. Ulusal Programlar

Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi'ne karşılık olarak aday ülke, AB müktesebatının uygulanması için öngörülen takvimi, kurumsal ve mali gereklilikleri detaylı bir şekilde belirten bir Ulusal Program hazırlar. Bazı konularda aday

³⁹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Katılım Ortaklığı Belgeleri, https://www.ab.gov.tr/katirim-ortakligi-belgeleri_46226.html - 23.11.2018.

⁴⁰ EUR-Lex, Accession Partnership, https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_partnership.html - 23.11.2018.

⁴¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Katılım Ortaklığı Belgeleri, 23.11.2018.

ülkenin kendi öncelik ve mevcut koşullarının dikkate alınmasının yanında, Ulusal Program'ın, Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan tedbir ve süreler ile uyumlu olması esastır.⁴² İlki 8 Mart 2001 tarihinde hazırlanmış olan Katılım Ortaklığı Belgeleri' ne bağlı olarak, 2001, 2003, 2008 yıllarında olmak üzere toplam 3 adet Ulusal Program hazırlanmıştır.⁴³

3.3.3. Avrupa Birliği Müzakere Fasılları

3 Ekim 2005 tarihinde başlayan Türkiye'nin Avrupa Birliği Katılım Müzakereleri ile birlikte müzakere fasılları da açılmış olur. Müzakere Çerçevesi Belgesi kapsamında, Türkiye'nin Avrupa Birliği Katılım Müzakereleri, toplamda 35 Müzakere Faslı üzerinden yürütülmektedir.⁴⁴ Bu fasıllar:

- 1) Malların Serbest Dolaşımı
- 2) İşçilerin Serbest Dolaşımı
- 3) İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi
- 4) Sermayenin Serbest Dolaşımı
- 5) Kamu Alımları
- 6) Şirketler Hukuku
- 7) Fikri Mülkiyet Hukuku
- 8) Rekabet Politikası
- 9) Mali Hizmetler
- 10) Bilgi Toplumu ve Medya
- 11) Tarım ve Kırsal Kalkınma
- 12) Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı
- 13) Balıkçılık
- 14) Taşımacılık Politikası
- 15) Enerji
- 16) Vergilendirme
- 17) Ekonomik ve Parasal Politika
- 18) İstatistik

⁴² T.C. Sağlık Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ulusal Program, <http://disab.saglik.gov.tr/TR,3871/ulusal-program.html> - 25.11.2018

⁴³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Ulusal Programlar, https://www.ab.gov.tr/ulusal-programlar_46225.html- 25.11.2018

⁴⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Müzakere Fasılları, <https://www.ab.gov.tr/62.html> - 23.11.2018.

- 19) Sosyal Politika ve İstihdam⁴⁵
- 20) İşletme ve Sanayi Politikası
- 21) Trans-Avrupa Şebekeleri
- 22) Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu
- 23) Yargı ve Temel Haklar
- 24) Adalet, Özgürlük ve Güvenlik
- 25) Bilim ve Araştırma
- 26) Eğitim ve Kültür
- 27) Çevre
- 28) Tüketicinin ve Sağlığın Korunması
- 29) Gümrük Birliği
- 30) Dış İlişkiler
- 31) Dış, Güvenlik ve Savunma Politikaları
- 32) Mali Kontrol
- 33) Mali ve Bütçesel Hükümler
- 34) Kurumlar
- 35) Diğer Konular.⁴⁶

Yukarıda yer alan 35 fasıl arasından, Türkiye'nin katılım müzakerelerinde şuanda 16 fasıl müzakerelere açılmış fakat 25. Fasıl olan Bilim ve Araştırma faslı müzakerelere geçici olarak kapatılmıştır. Müzakerelere açılmış olan fasıllar (açılmasına karar verildiği yer ve tarih):

- 25) Bilim ve Araştırma (müzakerelere geçici olarak kapanmıştır)
(Avusturya,12.06.2006)
- 20) İşletme ve Sanayi Politikası (Almanya, 29.03.2007)
- 18) İstatistik (Almanya, 26.06.2007)
- 32) Mali Kontrol (Almanya, 26.06.2007)
- 21) Trans-Avrupa Ağları (Portekiz, 19.12.2007)
- 28) Tüketicinin ve Sağlığın Korunması (Portekiz, 19.12.2007)
- 6) Şirketler Hukuku (Slovenya, 17.06.2008)
- 7) Fikri Mülkiyet Hukuku (Slovenya, 17.06.2008)
- 4) Sermayenin Serbest Dolaşımı (Fransa, 19.12.2008)
- 10) Bilgi Toplumu ve Medya (Fransa, 19.12.2008)

⁴⁵ Bu başlık ayrımcılıkla mücadeleyi ve kadın-erkek arasında fırsat eşitliğini de içerir.

⁴⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Türkiye İçin Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf – 25.11.2018.

- 16) Verilendirme (Çek Cumhuriyeti, 30.06.2009)
27) Çevre (İsveç, 21.12.2009)
12) Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı (İspanya, 30.06.2010)
22) Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu (Litvanya, 05.11.2013)
17) Ekonomik ve Parasal Politika (Lüksemburg, 14.12.2015)
33) Mali ve Bütçesel Hükümler (Hollanda, 30.06.2016).⁴⁷

Kalan diğer fasıllar için ise mevcut durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3: Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum

AÇILAN FASILLAR		EK PROTOKOL KARARININ AÇILIŞ KRİTERİ OLDUĞU FASILLAR	
25	BİLİM VE ARAŞTIRMA (Geçici olarak kapatıldı)	1	MALLARIN SERBEST DOLAŞIMI
20	İŞLETME VE SANAYİ POLİTİKASI	3	İŞ KURMA HAKKI VE HİZMET SUNUMU SERBESTİSİ
18	İSTATİSTİK	9	MALİ HİZMETLER
32	MALİ KONTROL	11	TARIM VE KIRSAL KALKINMA
21	TRANS-AVRUPA AĞLARI	13	BALIKÇILIK
28	TÜKETİCİNİN VE SAĞLIĞIN KORUNMASI	14	TAŞIMACILIK POLİTİKASI
6	ŞİRKETLER HUKUKU	29	GÜMRÜK BİRLİĞİ
7	FİKRİ MÜLKİYET HUKUKU	30	DIŞ İLİŞKİLER
10	BİLGİ TOPLUMU VE MEDYA	GKRY'NİN TEK TARAFLI OLARAK BLOKE ETTİĞİ FASILLAR	
4	SERMAYENİN SERBEST DOLAŞIMI		
16	VERGİLENDİRME		
27	ÇEVRE	2	İŞÇİLERİN SERBEST DOLAŞIMI
12	GIDA GÜVENLİĞİ, VETERİNERLİK VE BİTKİ SAĞLIĞI	15	ENERJİ
22	BÖLGESEL POLİTİKA VE YAPISAL ARAÇLARIN KOORDİNASYONU	23	YARGI VE TEMEL HAKLAR
17	EKONOMİK VE PARASAL POLİTİKA	24	ADALET, ÖZGÜRLÜK VE GÜVENLİK
33	MALİ VE BÜTÇESSEL HÜKÜMLER	26	EĞİTİM VE KÜLTÜR
		31	DIŞ, GÜVENLİK VE SAVUNMA POLİTİKASI
SİYASİ BLOKAJA TABİ OLMAYAN FASILLAR			
5	KAMU ALIMLARI	34	KURUMLAR (Müzakerelerin sonunda)
8	REKABET POLİTİKASI	35	DİĞER KONULAR (Müzakerelerin sonunda)
19	SOSYAL POLİTİKA VE İSTİHDAM		

Kaynak: https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/yatay_muzakere_tablosu_30_06_2016_tr.pdf-25.11.2018

30 Haziran 2016 itibariyle katılım müzakerelerindeki mevcut durumun tablosu:

⁴⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum, https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html - 25.11.2018

Tablo 4: Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum (2)

 <p>T.C. AVRUPA BİRLİĞİ BAKANLIĞI KATILIM MÜZAKERELERİNDE MEVCUT DURUM (30 Haziran 2016)</p>	
<ul style="list-style-type: none">Türkiye'nin katılım müzakerelerinde 16 fasıl açılmış, 1 fasıl geçici olarak kapatılmıştır.14 fasıl AB Konseyi ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin siyasi nitelikli engellemeleri nedeniyle bloke edilmiş durumdadır.Türkiye için 33 fasıldaki tarama süreci 2006 yılında sona ermiş olmasına rağmen, 9 fasılın tarama sonu raporu Konsey tarafından henüz onaylanmamıştır. Dolayısıyla bu fasıllardaki muhtemel açılış kriterleri resmi olarak Türkiye'ye bildirilmemiştir. <p>2. Fasıl: İşçilerin Serbest Dolaşımı 13. Fasıl: Balıkçılık 14. Fasıl: Taşımacılık Politikası 15. Fasıl: Enerji 23. Fasıl: Yargı ve Temel Haklar 24. Fasıl: Adalet, Özgürlük ve Güvenlik 30. Fasıl: Dış İlişkiler 31. Fasıl: Dış, Güvenlik ve Savunma Politikası</p>	<ul style="list-style-type: none">Teknik açılış kriteri (AK) kesinleşen 7 fasıl bulunmaktadır:<ul style="list-style-type: none">1. Fasıl: Malların Serbest Dolaşımı (4 AK)3. Fasıl: İş Kurma Hakkı ve Hizmet Sunumu Serbestisi (1 AK)5. Fasıl: Kamu Alımları (3 AK)8. Fasıl: Rekabet Politikası (6 AK)11. Fasıl: Tarım ve Kırsal Kalkınma (5 AK)19. Fasıl: Sosyal Politika ve İstihdam (2 AK)29. Fasıl: Gümrük Birliği (1 AK)Ek Protokol Kararı nedeniyle hiçbir fasıl geçici olarak kapatılmamakla birlikte, "İşletme ve Sanayi Politikası" ile "Trans-Avrupa Ağları" fasılları teknik olarak kapatılmaya hazır durumdadır.Ayrıca 5 fasılda 7 kapanış kriterini (KK) yerine getirdiğimiz Komisyon tarafından yazılı olarak teyit edilmiştir:<ul style="list-style-type: none">6. Fasıl: Şirketler Hukuku (1 KK)20. Fasıl: İşletme ve Sanayi Politikası (1 KK)21. Fasıl: Trans- Avrupa Ağları (1 KK)28. Fasıl: Tüketicinin ve Sağlığın Korunması (1 KK)32. Fasıl: Mali Kontrol (3 KK)

Kaynak: https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/yatay_muzakere_tablosu_30_06_2016_tr.pdf - 25.11.2018

3.4. Avrupa Birliği'nin Aday Ülkelere Uyguladığı Destekleme Programları

AB, temel hedefleri arasında üye ülkelerin tarımındaki yapısal farklılıkları gidermek olan OTP'ye, topluluğa aday ülkelerin de uyum sağlamasını ve bu ülkelerin tarımında da bu yapısal farklılıkların giderilmesini, kısacası aday ülkelerin topluluğa üye olabilmesi için OTP'ye uyum sağlamalarını zorunlu kılar. Bu doğrultuda, AB, bu ülkelere tarım ve kırsal kalkınmalarını destekleyecek programlar uygular. Tarım ve kırsal kalkınma destekleme programına geçmeden önce, AB'nin uyguladığı diğer programlara da kısaca değinmek faydalı olacaktır.

3.4.1. 2007 Yılına Kadar Uygulanan Destekleme Programları

AB, aday ülkelerin AB kriterlerine uyum sağlayabilmesi için bu ülkelere farklı alanlarda katılım öncesi yardım programları uygulayarak uyum süreçlerini mali açıdan desteklemektedir. Bu doğrultuda önceden uyguladığı desteklemeler:

Poland and Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy (**PHARE**)⁴⁸:Türkçe'ye "Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Destek Programı" olarak çevrilen PHARE, 1989 yılında yürürlüğe girdiğinde sadece Polonya ve Macaristan' ı kapsadığından isminin ilk iki harfini bu ülkelere alır, o dönemki amacı ise bu iki ülkenin ekonomisinin kuramsal değişikliğine yardımcı olmaktır. 1990-1996 yılları arasında ise diğer bölge ülkelerini de kapsayacak kadar genişler (Can ve Esengün, 2007: 46).

The Instrument for Structural Policies for Pre-Accession (**ISPA**): Katılım Öncesi Yapısal Politikalar Aracı olan ISPA, aday ülkelerin çevre ve ulaşım altyapılarını iyileştirme projelerini destekledi.⁴⁹

The Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development (**SAPARD**) Tarımsal ve Kırsal Kalkınma İçin Özel Katılım Programı olan SAPARD, Orta ve DoğuAvrupa'da aday ülkelerin tarımsal sektörlerinde ve kırsal alanlarında gerçekleşen yapısal uyum süreçlerini destekledi.⁵⁰

The programme of Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation (**CARDS**): Batı Balkanlarda Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı olan CARDS, Batı Balkan ülkelerinin istikrar ve ortaklık sürecine katılmalarını ve AB ile daha yakın ilişkiler kurmalarını destekledi.⁵¹

Turkish pre-accession instrument: Türkiye Katılım Öncesi Mali Yardımı Türkiye'ye aday statüsü verildikten sonra uygulanmaya başlanmıştır.

Burada Türkiye'ye kısaca değinmek gerekirse: Tablo 5' te görüleceği gibi, Türkiye 2002-2006 yılları arasında toplam 164 projede 1.320 milyon Avro AB Mali Yardım ödeneği kullanmıştır.

⁴⁸ Avrupa Parlamentosu, European Parliament, Briefing No 33, The PHARE Programme and the enlargement of the European Union, http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/33a1_en.htm - 14.11.2018

⁴⁹ Avrupa Komisyonu, European Commission, Former Assistance, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/former-assistance_en - 14.11.2018

⁵⁰ Avrupa Komisyonu, European Commission - Enlargement – SAPARD, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/cards_en - 14.11.2018

⁵¹ Avrupa Komisyonu, European Commission, Former Assistance, age. - 14.11.2018

Tablo 5: 2002-2006 Döneminde Türkiye Tarafından Kullanılan AB Mali Yardımları (milyon Avro)

Yıl	2002	2003	2004	2005	2006	TOPLAM
Bütçe	126	144	250	300	500	1.320
Proje Adedi	18	28	38	35	45	164

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.ab.gov.tr/5.html> - 05.12.2018

3.4.2. 2007 Sonrası Uygulanan Destekleme Programları- IPA

Yukarıda bahsi geçen geçen destekleme programları 2007 yılı itibariyle tek bir başlık altında toplanmıştır. Bu bölümde 2007 sonrası oluşturulan yeni Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı üzerinde durulacaktır.

3.4.2.1. IPA I Dönemi (2007-2013)

AB, uyguladığı tüm mali destekleme araçlarını 2007 yılından itibaren Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA) adıyla tek fasılda toplamıştır (Dinler, 2014: 239). IPA'ya geçmeden önce dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, Türkiye, 1999 yılında aday ülke olarak kabul edilmiş olmasına rağmen AB, aday ülkelere uyguladığı yukarıda bahsi geçen programları Türkiye'ye uygulamamıştır. Aysu, bu konuda AB'nin, Türkiye'ye karşı ayrımcı bir tutum sergilediğini söyler ve AB'nin değişen mali uygulamalarını politika değişikliğine bağlar. 2007 yılı öncesinde AB'nin aday ülkelere sunduğu tarım ve kırsal kalkınmayı destekleme programı olan SAPARD'a Türkiye dahil edilmemiş ve yukarıda bahsi geçen Türkiye Katılım Öncesi Mali Yardım Programı uygulanmıştır. Yine Aysu'ya göre, bu program maddi açıdan kayda değer bir destekleme sunmamakta daha çok öneri üreten bir program olarak uygulanmaktadır (Aysu, 2006: 91). AB'nin Türkiye'ye uygulayacağı program, 2007'den itibaren tüm mali fasılların tek isimle toplandığı Instrument for Pre-accession Assistance - IPA⁵² ve IPA' nın Tarım ve Kırsal Kalkınma Bileşeni IPARD' tır.

Ocak 2007 itibariyle, eski destekleme araçları olan PHARE, ISPA, SAPARD, CARDS ve Türkiye Katılım Öncesi Mali yardımından oluşan Avrupa Birliği aday veya potansiyel aday

⁵²Katılım Öncesi Yardım Aracı - IPA

ülkeler için programlar ve finansal enstrümanlar serisi Instrument for Pre-accession Assistance (IPA)- adıyla tek bir fasılda toplanır. IPA fonları, katılım süreci boyunca aday ve potansiyel aday ülkelerin kapasitelerini geliştirir ve bölgede ilerleyici, olumlu gelişmelere yol açar. IPA 2007-2013 ile 2014-2020 yıllarını kapsayan iki ayrı döneme ayrılmıştır.⁵³

2007-2013 yılları arasını kapsayan IPA I beş bileşenden oluşur:

1. Geçiş Dönemi Desteği ve Kuramsal Yapılanma,
2. Sınır Ötesi İşbirliği (Avrupa Birliği Üye Devletleri ile IPA İçin Uygun Diğer Ülkeler),
3. Bölgesel Kalkınma (Ulaşım, Çevre, Bölgesel ve Ekonomik Gelişme),
4. İnsan Kaynakları (İnsan Sermayesini Güçlendirme ve Dışlama ile Mücadele Etme),
5. Kırsal Kalkınma (IPARD).⁵⁴

IPA I yararlanıcı ülkeleri iki kategoriye ayrılmıştır:

1. Avrupa Birliği aday ülkeleri olan Türkiye, Arnavutluk, Karadağ, Sırbistan, FYROM (Makedonya) IPA I' in 5 bileşeninin tümünden yararlanabilir;
2. Batı Balkanlar'daki potansiyel aday ülkeler olan Bosna Hersek ve Kosova (BM Güvenlik Konseyi Kararı uyarınca 1244/99) IPA I' in yalnız ilk iki bileşeninden faydalanabilir.⁵⁵

⁵³ Avrupa Komisyonu- European Commission, Overview - Instrument for Pre-accession Assistance, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/overview_en - 17.11.2018

⁵⁴ Avrupa Komisyonu- European Commission, Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA), http://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/ipa/ -17.11.2018

⁵⁵ Avrupa Komisyonu- European Commission, Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA), age. 17.11.2018

Tablo 6: 2007-2013 IPA Dönemi AB Mali Yardımının Aday ve Potansiyel Aday Ülkelere Göre Dağılımı

Ülke	Yüzölçümü (km ²)	Avro/km ²	Nüfus-2006	Avro/Kişi	TOPLAM (Milyon Avro) (2007-2013)	Oran
Hırvatistan*	56,594	17,634	4,443,000	224.6	998	10.0%
Makedonya	25,713	23,918	2,039,000	301.6	615	6.2%
Türkiye	783,562	6,119	72,520,000	66.1	4795	48.2%
Arnavutluk	2,875	206,957	3,149,000	188.9	595	6.0%
Bosna Hersek	1,209	12,81	3,843,000	170.7	656	6.6%
Karadağ	13,812	17,087	624	378.2	236	2.4%
Sırbistan	77,474	17,89	7,425,000	186.7	1386	13.9%
Kosova	10,887	58,326	2,070,000	306.8	635	6.4%
İzlanda**					30	0.3%
TOPLAM	1,022,126	360,741	96,113,000	103.5	9944	100.0%

*Hırvatistan Temmuz 2013 tarihinden itibaren AB'ye üye olmuştur.

**İzlanda 2001 yılından itibaren bu yardımlardan faydalanmaya başlamıştır.

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.ab.gov.tr/5.html> - 05.12.2018

Tablo 7: IPA I Dönemi (2007-2013) Türkiye Mali Yardım Miktarları (milyon avro)								
Bileşen	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Toplam
I. Geçiş Dönemi Desteği ve Kurumsal Yapılanma	256,7	256,1	239,6	217,8	231,3	227,5	238,5	1.667,5
II. Sınır Ötesi İşbirliği	2,1	2,9	3	3,1	5,1	2,2	2,2	20,6
III. Bölgesel Kalkınma	167,5	173,8	182,7	238,1	293,4	356,1	366,9	1.778,40
IV. İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi	50,2	52,9	55,6	63,4	77,6	83,2	91,2	474,1
V. Kırsal Kalkınma	20,7	53	85,5	131,3	172,5	187,4	204,2	854,6
TOPLAM:	497,2	538,7	566,4	653,7	779,9	856,3	903	4.795,20

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.ab.gov.tr/5.html> - 05.12.2018

3.4.2.2. IPA II Dönemi (2014-2020)

2014-2020 yılları arasında kapsayan IPA II önceki döneme göre bazı değişiklikler gösterir. Buna göre, yararlanıcılarla ortaklık içerisinde hazırlanan IPA II' nin en önemli yeniliği stratejik odaktır. Ülke Strateji Belgeleri, her bir faydalanıcı ülke için özel olarak hazırlanan 7 yıllık stratejik planlama dokümanlarıdır. IPA II, daha önceden tanımlanmış olan sektörler çerçevesinde reform yapmayı hedefler. Bu sektörler, demokrasi ve yönetim, hukukun üstünlüğü veya büyüme ve rekabet yeteneği gibi genişleme stratejisi ile yakından bağlantılı alanları kapsar. Bu sektör yaklaşımı, belirli bir sektörün dönüşümüne ve AB standartlarına yükseltilmesine yardımcı olacak yapısal reformları destekler. Verimliliği ve sürdürülebilirliği sağlamak ve sonuca odaklanmak için hedeflenmiş bir programı seçebilmeyi sağlar.⁵⁶ Kısacası AB, IPA II' ye geçiş ile birlikte aday ülkelerden gerçekten gerekli olan alanlara odaklanmalarını ve bu alanlar için destek istemelerini talep eder. Buna göre, IPA I' de olduğu gibi aday ülkeler IPA' nın 5 bileşeninin

⁵⁶ Avrupa Komisyonu- European Commission, Overview - Instrument for Pre-accession Assistance, age. - 17.11.2018

tümünden yararlanmak yerine, IPA II' de gerekli olan alana odaklanıp bu bileşenler içerisinde gerekli olan alanlar için destekleme alır. Bu bağlamda, Türkiye AB'den IPA II dâhilinde iki farklı politika alanında destek alır:

“IPA I döneminde geçerli olan bileşen yapısı terk edilmiş olup politika alanları ve tematik öncelikler oluşturulmuştur. Bu kapsamda Bakanlığımızın IPA II döneminde iki farklı politika alanında çalışmalar yürütmesi öngörülmektedir; bunlar

- 1. Birliğe üyeliğe yönelik reform hazırlıkları ve bununla ilgili kurumsal kapasite geliştirme politika alanı;*
- 2. Tarım ve kırsal kalkınma politika alanı.*

Tematik önceliklerden ise Bakanlığımızı doğrudan ilgilendiren iki başlık bulunmaktadır;

- 1. Gıda arzının güvenliği ve güvenilirliğine katkı sağlanması ve kırsal alanların canlı tutularak çeşitli ve uygulanabilir tarım sistemlerinin sürdürülmesine katkı sağlanması;*
- 2. Tarımsal gıda sektörünün rekabet baskısı ve piyasa faktörleri ile mücadele etme yeteneğinin arttırılması ve ekonomik, sosyal ve çevresel hedefleri gözetilen dengeli bir bölgesel kırsal alan kalkınması amacı takip edilirken, Birlik kural ve standartlarına tedrici olarak uyum gösterme.”⁵⁷*

Buradan da anlaşılacağı gibi Türkiye 2007 yılı itibariyle birliğe aday olabilme adına gerçekleşecek reform hazırlıkları ve kurumsal kapasite geliştirme konusunda desteklemeye başvurur. Başvurduğu ikinci politika alanı ise, Müzakere Fasıllarının 11.'si olan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı müzakerelerinin başlayabilmesi amacıyla başvurduğu, çalışmanın asıl konusu olan IPA' nın Kırsal Kalkınma bileşeni olan IPARD' tır.

⁵⁷T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, IPA Birimi, <http://www.tarim.gov.tr/ABDGM/Menu/48/lpa-Birimi> - 17.11.2018

Tablo 8: 2014 – 2020 Politika Alanları ve Sektörlere Göre Endikatif Tahsisat Tablosu						
(Milyon Avro)						
Türkiye	2014	2015	2016	2017	Toplam 2018-2020	Toplam 2014-2020
a. Birliğe Üyelik İçin Hazırlayıcı Reformlar	355. 1	196. 6	240. 3	137. 2	652.2	1,581.4
Demokrasi ve Yönetişim	540.2				416.3	956.5
Hukukun Üstünlüğü ve Temel Haklar	388.9				236.0	624.9
b. Sosyo-Ekonomik ve Bölgesel Kalkınma	155. 8	265. 8	247. 0	261. 4	595.3	1,525.3
Çevre ve İklim Eylemi	297.1				347.5	644.6
Ulaştırma	386.0				56.8	442.8
Enerji	59.0				34.4	93.5
Rekabet Edebilirlilik ve Yenilikçilik	187.8				156.6	344.4
c. İstihdam, Sosyal Politikalar, Eğitim, Cinsiyet Eşitliğinin Teşviki ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi	37.4	62.9	65.9	68.9	199.9	435.0
Eğitim, İstihdam ve Sosyal Politikalar	235.1				199.9	435.0
d. Tarım ve Kırsal Kalkınma	72.0	100. 9	77.0	158. 1	504.2	912.2
Tarım ve Kırsal Kalkınma	408.0				504.2	912.2
TOPLAM	620. 4	626. 4	630. 8	636. 4	1,940.0	4,453.9

Kaynak: T.C. Dışişleri Bakanlığı, <https://www.ab.gov.tr/5.html> - 05.12.2018

Tablo 8’de görüldüğü gibi, AB, IPA II döneminde (2014-2020) Birliğe Üyelik İçin Hazırlayıcı Reformlar başlığı altında Türkiye’ye toplam 1,581.4 milyon Avro, Sosyo-Ekonomik ve Bölgesel Kalkınma başlığı altında toplam 1,525.3 milyon Avro, İstihdam, Sosyal Politikalar, Eğitim, Cinsiyet Eşitliğinin Teşviki ve İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi başlığı altında toplam 435 milyar Avro, Tarım ve Kırsal Kalkınma başlığı altında toplam 912.2 milyar Avro, genel toplamda ise 4,435.9 milyon Avro ödenek ayırmıştır.

4. IPARD, TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU VE KURUMUN TARIMSALKÜRÜÇÜK ÜRETİCİLİK ÜZERİNDEKİ ROLÜ

Bu bölümde, ilk olarak çalışmanın veri ve yönetimi belirtilecek daha sonra, IPA'nın tarım ve kırsal kalkınma bileşeni olan IPARD ve IPARD ajansı olarak kurulan TKDK ile 'TKDK' nin tarımsal küçük üreticiler üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

4.1. Veri ve Araştırma Yöntemi

Çalışma, Türkiye'de, TKDK'nın destekleme kapsamında bulunun alanlarda belirli tedbir ve bu tedbirlerin uygulandığı belirli sektörler ile sınırlıdır. TKDK kapsamında bulunmayan alanlara çalışmada yer verilmemiştir. Buna göre çalışma, TKDK desteklemelerine konu olan 42 il, 3 tedbir başlığı ve toplamda 16 alt-tedbiri kapsamaktadır.

TKDK, IPARD'ın ödeme ajansı olarak 2007 yılında kurulmuş ve IPARD I programı 2007-2013 yılları arasında kapsamıştır. Bu nedenle analizler, IPARD I programından başlanılarak yapılacaktır.

Çalışmada, ikincil veriler kullanılıp farklı kaynaklardan taramalar yapılmıştır. Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından hazırlanan IPARD programları ve program istatistikleri, faaliyet raporları ve destek bültenleri, Türkiye ile AB arasında IPARD çerçevesinde imzalanan anlaşmalar, Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ilerleme raporları, Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan kalkınma programları çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmanın araştırma yöntemi, sosyal olgu ve olayların nasıl ve ne şekilde gerçekleştiğini, toplumsal değişmeyi anlamaya dönük bilgi üretme yöntemi olan, içerik analizi ve tarihsel karşılaştırmaya dayalı, nitel araştırmadır. Bu bağlamda, çalışmanın, birinci bölümü oluşturan kavram tartışmalarındaki kuramlardan hangisine denk geldiği elde edilen genel eğilimden hareketle saptanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, tarımsal küçük üreticiliğin süreç boyunca gösterdiği eğilim tamamen TKDK'ya bağlanmamış olmasıdır. Genel eğilimin ortaya çıkış sürecinde, TKDK'nın bu sürece nasıl katkı sağladığı kullandığı araçlarla gösterilmeye çalışılmıştır.

4.2. Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Aracı-IPARD

AB, aday ve potansiyel aday ülkeleri adaylık sürecinde Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı-IPA aracılığıyla desteklemekte ve bu desteklemeler 5 farklı bileşen altında toplanmaktadır.

IPA'nın 5 bileşeninden bir tanesi Tarım ve Kırsal Kalkınma bileşenidir ve bu bileşenin destekleme aracı IPARD'tır. Buna göre, IPARD' ın iki temel amacı bulunmaktadır:

- 1) Ortak Tarım Politikası ile ilgili müktesebatın uygulanmasına yardımcı olmak,
- 2) Aday ülkenin tarım sektörünün ve kırsal alanlarının sürdürülebilir adaptasyonuna katkıda bulunmak.

Bu hedefler 3 öncelikli eksen altında 9 farklı tedbirin uygulanmasıyla karşılanacaktır.

Eksen 1: Pazar Etkinliğini Arttırma ve Topluluk Standartlarını Uygulama

Tedbir 1: AB Standartlarını Yeniden Yapılandırmak ve Yükseltmek için Tarımsal İşletmelere Yapılan Yatırımlar

Tedbir 2: AB Standartlarını Yeniden Yapılandırmak ve Yükseltmek için Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanmasına Yönelik Yatırımlar

Tedbir 3: Üretici Gruplarının Kurulmasını Desteklemek

Eksen 2: Tarım-Çevre Tedbirleri ile Leader'in Uygulanmasına Yönelik Hazırlık Eylemleri

Tedbir 4: Çevre ve Kırsal Alanla İlgili Eylemlerin Uygulanması İçin Hazırlık

Tedbir 5: Bölgesel Kırsal Kalkınma Stratejilerinin Hazırlanması ve Uygulanması

Eksen 3: Kırsal Ekonominin Kalkınması

Tedbir 6: Kırsal Alt Yapının İyileştirilmesi ve Kalkındırılması,

Tedbir 7: Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin Geliştirilmesi ve Çeşitlendirilmesi,

Tedbir 8: Eğitim, Tedbir 9: Teknik Destek⁵⁸.

4.2.1. IPARD Türkiye

Destekleme programları hazırlanırken bahsi geçen aday veya potansiyel aday ülkenin destekleme yapılacak alanlarındaki öncelik ve ihtiyaçları dikkate alınır. Türkiye'nin hazırlayıp AB Komisyonu'nun onayına sunduğu IPARD planında da bu öncelik ve ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmuştur. Bu nedenle, bu başlık altında Türkiye için hazırlanan IPARD programının; öncelikle hazırlanış, sunuluş ve onay sürecine, kurumsal yapısına değinilecek, sonrasında ise iki döneme ayrılmış olan IPARD I ve IPARD II dönemleri üzerinde durulacaktır.

⁵⁸ Avrupa Komisyonu, European Comission, IPARD, https://ec.europa.eu/agriculture/enlargement/assistance/ipard_en - 06.12.2018

4.2.1.1. IPARD Programının Hazırlanışı ve AB Komisyonu'na Sunulması

Aday veya potansiyel aday ülkeler kendi tarım sektörleri ve kırsal alanlarının ihtiyaçlarını kapsayan bir Kırsal Kalkınma Planı oluşturmalıdır. Oluşturulacak bu plan içerisinde, IPARD kapsamında öncelikli tedbirler seçilerek, bu kapsamda desteklenebilecek projelere ilişkin her türlü detaya yer vermeleri gerekmektedir (Ulucan, 2007: 29). Kırsal Kalkınma Planında bulunması gereken bilgiler:

- a) Farklılıklar, sorunlar, daha önce ayrılan kaynaklar ve bunların etkileri gibi mevcut durumun sayılarla tanımı,
- b) Sektör analizinde önerilen stratejinin tanımı, hedefleri, seçilen öncelikler ve coğrafik kapsamı,
- c) Yukarıdaki konuların geçerliliğini sağlayan ön değerlendirmede yer alan sonuçlar ve tavsiyeler,
- d) Avrupa Birliği, ulusal ve (bazı durumlarda) diğer uluslararası finans kuruluşlarından edinilecek kaynakları özetleyen gösterge niteliğinde olan bir finansman tablosu,
- e) Planı uygulamak için seçilen tedbirler ile yararlanıcıların tanımı,
- f) İzleme ve değerlendirme gibi planın doğru bir şekilde uygulanmasını temin edecek düzenlemeler,
- g) Programın uygulanmasından sorumlu olan yetkili makam ve diğer sorumluların isimleri,
- h) Yetkili makamlar, organlar ile sosyo-ekonomik ve çevre ile ilgili tarafları birleştirmeye yönelik yapılan düzenlemeler ile bunlarla yapılan istişarelerin sonuçları (Ulucan, 2007: 29,30).

Ulucan, planda önceliklerin ve öncelikler altında desteklenecek tedbirlerin belirlenmesinde sektör analizinin büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulayarak sektör analizinde bulunması gereken bilgileri şunlardır:

- a) Sektördeki üretici/çiftçi, işleme sanayi, pazar, ticaret ve hükümet politikalarında mevcut durumun tanımlanması ile bunların AB standartlarına ulaşma düzeyinin analizi,
- b) Geçmişteki eğilimler ile geleceğe dönük muhtemel gelişmeler,
- c) Sektör düzeyinde güçlü ve zayıf tarafların tanımlanması ile sektör için tavsiyelerin yer aldığı sonuçlar (Ulucan, 2007: 30)

IPARD bileşeni kapsamında aday ülkelere verilen mali desteklemelerden faydalanabilmek amacıyla Türkiye, AB'nin ilgili politikaları ve Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi dokümanı ile uyumlu bir şekilde IPARD Programı'nı hazırlar ve Kasım 2007'de Avrupa Komisyonu'na sunar. Türkiye'nin ihtiyaçlarını ve koşullarını gözeten IPARD I, 19 Aralık 2007 tarihinde Avrupa Komisyonu Kırsal Kalkınma Komitesi'nde görüşülerek kabul edilir ve Avrupa

Komisyonu tarafınca 25 Şubat 2008 tarihinde onaylanır. Programın onaylanmasından sonra, AB mali yardımlarının kullanılabilmesi amacıyla, IPARD'ın uygulanmasına ilişkin prosedürü ve genel kuralları içeren Sektörel Anlaşma⁵⁹ 2010 yılında Türkiye ile AB arasında imzalanır (Bulutçu, 2015: 63).

Türkiye'nin IPARD programı hazırlanırken; 2007-20013 yıllarını içeren 9. Kalkınma Planı, 2006-2010 dönemini kapsayan Tarım Stratejisi ve Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi ve AB Çok Yıllı Gösterge Planlama Belgesi'nin stratejik öncelikleri dikkate alınmıştır. Programın dayanağını ise, AB 1085/2006 IPA Konsey Tüzüğü ve bu tüzüğün uygulanması esaslarını içeren 718/2007 sayılı IPA Uygulama Tüzüğü Programı oluşturur (Acar ve Aytüre, 2014: 193).

4.2.1.2. IPARD'ın Kurumsal Yapısı

2008 yılında Türkiye ile Avrupa Toplulukları Komisyonu arasında imzalanan Çerçeve Anlaşma'nın 6. Ve 7. maddesinde IPARD'ın kurumsal yapıları belirlenmiştir. Bu anlaşmaya göre IPARD'ın kurumsal yapısı:

7.Madde: (1) *Merkezi ya da ortak yönetim uygulanması durumunda, Ulusal Katılım Öncesi Yardım Koordinatörü Yararlanıcının Komisyon nezdinde temsilcisi olarak hareket eder. Ulusal Katılım Öncesi Yardım Koordinatörü hem genel katılım süreciyle hem de Katılım Öncesi Yardım Aracı kapsamında AB katılım öncesi yardımıyla ilgili olarak Komisyonla Yararlanıcı arasında yakın bir bağın korunmasını sağlar.*

6. Madde:(1) *Merkezi Olmayan Yönetim uygulanması durumunda Yararlanıcı (Türkiye), aşağıda belirtilen yapıları oluşturmali, yetkilileri atamalıdır:*

(a) *Yetkili Akreditasyon Görevlisi (CAO);*

(b) *Ulusal Katılım Öncesi Yardım Koordinatörü (NIPAC);*

(c) *Bölgesel Kalkınma Bileşeni ve İnsan Kaynaklarını Geliştirme Bileşeni için stratejik koordinatör;*

(d) *Ulusal Yetkilendirme Görevlisi (NAO);*

(e) *Ulusal Fon;*

(f) *Katılım Öncesi Yardım Aracı Tüzüğü kapsamında yapılan yardımın yönetimi ve uygulanmasını sağlayacak, her bileşen ya da program için program otoriteleri;*

(g) *Denetim otoritesi⁶⁰*

⁵⁹ Sektörel Anlaşma için bkz. <https://ipard.tarim.gov.tr/mevzuat-tr> - 07.12.2018

⁶⁰ IPARD, IPARD I Çerçeve Anlaşması, <https://ipard.tarim.gov.tr/Content/CerceveAnlasma.pdf> - 06.12.2018

Merkezi Olmayan Yönetim uygulaması durumunda oluşturulan yapıları biraz açmak gerekirse:

a) Yetkili Akreditasyon Görevlisi (CAO): CAO Hazine Müsteşarlığı'ndan sorumlu bakandır ve Hazine Müsteşarlığı CAO'nun sekretarya hizmetlerini yürütür. CAO'nun sorumlulukları: Ulusal Yetkilendirme Görevlisi (NAO) ile Ulusal Fon'un akredite edilmesi, izlenmesi, askıya alınması ve geri alınmasıdır (Bulutçu, 2015: 64).

b)Ulusal Katılım Öncesi Yardım Koordinatörü (NIPAC): Avrupa Birliği Bakanlığı Müsteşarı'nın görevlendirilmiştir. Sekretarya hizmetleri Avrupa Birliği Bakanlığı tarafından yürütülen NIPAC' ın sorumlulukları şöyle sıralanabilir:

- 1) IPA'nın genel koordinasyonunu sağlamak,
- 2) Geçiş Dönemi Desteği ve Kurumsal Yapılanma Bileşenine ilişkin programlama ve izleme sürecini yürütmek ve koordine etmek,
- 3) Çerçeve Anlaşma, Sektörel Anlaşma(lar) ile Finansman Anlaşmalarını imzalamak ve Avrupa Komisyonuna iletmek,
- 4) Stratejik Çerçeve Belgesi ve operasyonel programları Avrupa Komisyonuna iletmek.⁶¹

c) Bölgesel Kalkınma Bileşeni ve İnsan Kaynaklarını Geliştirme Bileşeni İçin Stratejik Koordinatör: Kalkınma Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Stratejik Koordinatör olarak görevlendirilmiştir. Sekretarya hizmetleri Kalkınma Bakanlığı tarafından yürütülen Stratejik Koordinatör, IPA'nın 3. bileşeni olan Bölgesel Kalkınma ile 4. bileşeni olan İnsan Kaynaklarının Gelişimi bileşenleri kapsamında sağlanacak olan yardımların koordinasyonunu sağlar.⁶²

d) Ulusal Yetkilendirme Görevlisi (NAO): Hazine Müsteşarı'nın görevlendirildiği NAO aynı zamanda Ulusal Fon'un da başkanıdır ve tüm sistem üzerinde gözetleyici bir role sahiptir. AB'den sağlanacak fonların mali yönetimi, işlemlerin mevzuata uygunluğu ile yönetim ve kontrol sistemlerinin etkin işlemesinden sorumludur (Resmi Gazete, Sayı: 28088 ve Bulutçu, 2015: 64).

e) Ulusal Fon: Ulusal Fon Hazine Müsteşarlığı bünyesinde bulunur ve Ulusal Yetkilendirme Görevlisi'nin sorumluluğu altındadır. IPA çerçevesinde sağlanacak yardımların mali yönetimini sağlar.⁶³

f)Program Otoriteleri: IPA 3. ve 4. Bileşenleri için ilgili operasyonel programların ve IPA 5. Bileşeni için Kırsal Kalkınma Programının hazırlanması ve uygulamanın yürütülmesinden sorumlu kurumlardan oluşur. 3. ve 4. Bileşenler için Program Otoritesi olarak belirlenen

⁶¹ Resmi Gazete, Sayı : 28088, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111018-7.htm> - 06.12.2018

⁶² Resmi Gazete, a.g.k – 06.12.2018

⁶³ Resmi Gazete, a.g.k – 06.12.2018

kurumlarda Program Otoritesi Başkanı olarak Müsteşar Yardımcısı veya genel müdür düzeyinde görevliler belirlenir. Program otoritelerinin sorumlulukları:

Avrupa Birliği Müktesebatı ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde operasyonel programların hazırlanması, uygulanması ve izlenmesi,

Desteklenecek proje ve faaliyetlere ilişkin olarak, programlama, ihale ve sözleşme yapılması, proje ve faaliyetlerin yürütülmesi, ödemelerin yapılması, muhasebeleştirilmesi ile buna ilişkin kontrol, izleme ve değerlendirmelerin gerçekleştirilmesi,

İlgili kurum ve makamlara görevleri ile ilgili bilgi, belge ve raporların intikali görevlerinin yerine getirilmesinden sorumludur.⁶⁴

g) Denetim Otoritesi: Denetim Otoritesi olarak, IPA'nın yönetim ve kontrol mekanizmalarının işlerliği ve etkinliğini denetlemek üzere Hazine Kontrolörleri Kurulu görevlendirilmiştir. Denetim Otoritesi, Çerçeve Anlaşma kapsamındaki yönetim ve kontrol mekanizması içerisinde yer alan kişi ve kurumlardan hiçbir şekilde talimat almaz ve işlevsel olarak bağımsızdır. Denetim Otoritesi, IPA'ya ilişkin tüm yönetim ve kontrol sistemlerini ve faaliyetlerini denetler. Bu kapsamdaki kurumlar, Denetim Otoritesi tarafından yönetim ve kontrol sistemlerine ilişkin istenilen her türlü bilgi, belge, kayıt, rapor ve bilgi sistemlerini sunmak ve bu bilgileri denetime hazır bulundurmak zorundadırlar.⁶⁵

IPARD Uygulama Yapıları:

Yönetim Otoritesi (YO):Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB),

IPARD Ajansı: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK).⁶⁶

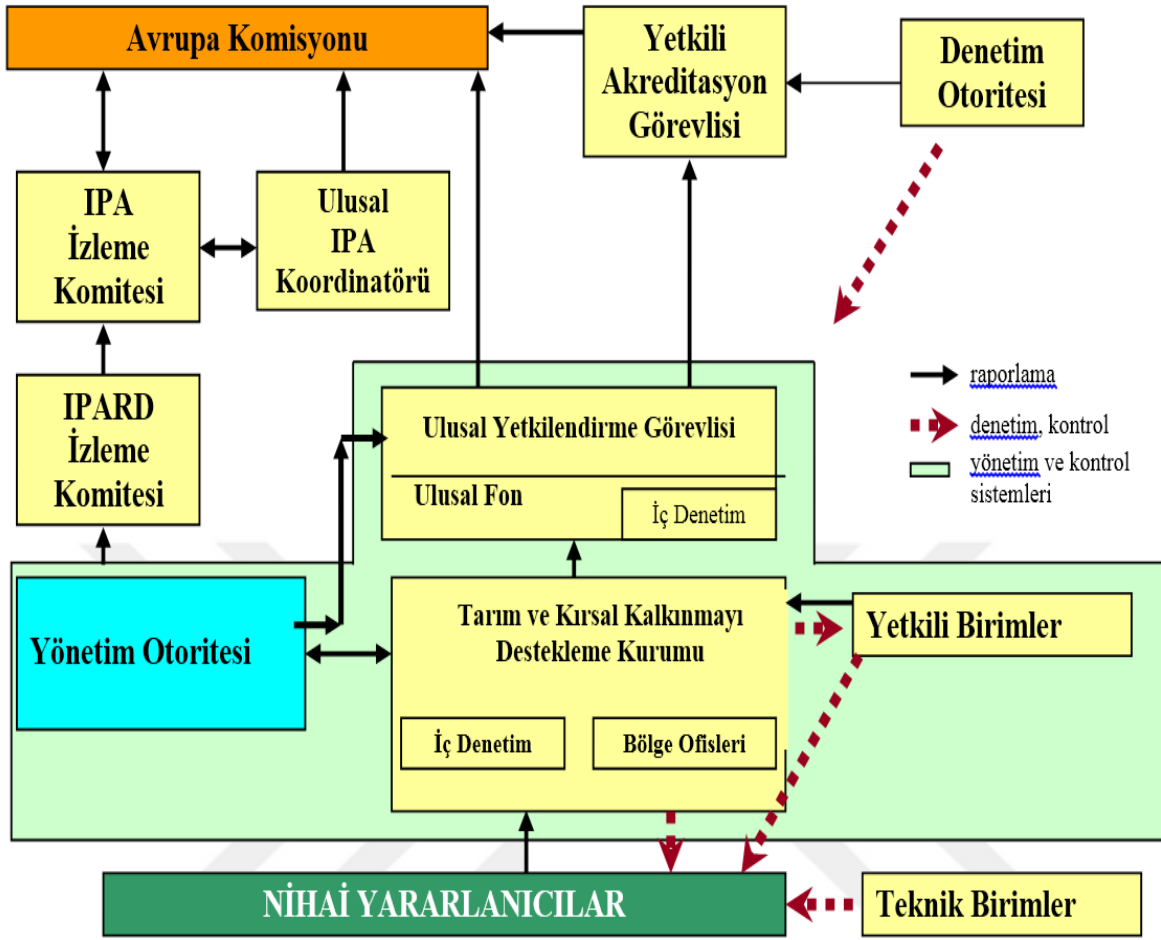
IPARD'ın kurumsal yapısı aşağıdaki tablodan takip edilebilir:

⁶⁴ Resmi Gazete, a.g.k – 06.12.2018

⁶⁵ Resmi Gazete, a.g.k – 06.12.2018

⁶⁶ IPARD, <https://ipard.tarim.gov.tr/Prog> - 06.12.2018

Tablo 9: IPARD'ın Kurumsal Yapısı

Kaynak: IPARD, IPARD Yönetim Yapısı, <https://ipard.tarim.gov.tr/ipard-tr> - 12.12.2018

4.2.1.3 IPARD I Programı (2007-2013)

Bu başlık altında 2007-2013 dönemini kapsayan IPARD I Programı incelenecektir.⁶⁷

4.2.1.3.1. IPARD I Programının Stratejik Amaçları

2007-2013 dönemini kapsayan IPARD I' in stratejik amaçları şöyle sıralanabilir:

1) Hedeflenen yatırımlar vasıtasıyla tarım sektörünün (işleme dâhil) sürdürülebilir modernizasyonuna katkı sağlanması,

⁶⁷ Bu bölümdeki başlıklarımlarda AB Uzmanlık Tezinden (Bulutçu, 2015) esinlenilmiştir.

- 2) Gıda güvenliği, veterinerlik, bitki sağlığı, çevre ve diğer standartlara ilişkin AB müktesebatının üstlenilmesinin teşvik edilmesi,
- 3) Kırsal alanların sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlanması,
- 4) Yerel kırsal kalkınma stratejileri ve tarım-çevre tedbirlerinin uygulanması için hazırlık faaliyetlerinin yapılması (IPARD I Programı, 2007-2013: 162).

4.2.1.3.2. IPARD I Programının Tedbirleri ve Sektörleri

Türkiye'nin öncelik ve ihtiyaçlarına göre şekillenen IPARD I programının desteklediği tedbirler ve alt-tedbirler:

- 1) **Tedbir Kodu 101** - Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılandırılması ve Topluluk Standartlarına Ulaştırılmasına Yönelik Yatırımlar
 - a) Süt Sektörü
 - b) Et Sektörü
- 2) **Tedbir Kodu 102** - Üretici Gruplarının Kurulmasına Destek
- 3) **Tedbir Kodu 103** - Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanmasının Yeniden Yapılandırılması ve Topluluk Standartlarına Ulaştırılmasına Yönelik Yatırımlar
 - a) Süt Sektörü
 - b) Et Sektörü
 - c) Sebze ve Meyve Sektörü
 - d) Balıkçılık Sektörü
- 4) **Tedbir Kodu 302** - Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi
 - a) Çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi
 - b) Yerel ürünler ve mikro işletmelerin geliştirilmesi
 - c) Kırsal turizm
 - d) Kültür balıkçılığı (Yetiştiricilik)
- 5) **Tedbir Kodu 501** - Teknik Destek(IPARD I Programı, 2007-2013: 171).

4.2.1.3.3. IPARD I Döneminin Tamamlanması

2007-2013 yılları arasını kapsayan IPARD I programı kapsamında, toplamda 1 Milyar 52 Milyon Euro tahsis edilmiştir. Bu tutarın 789 Milyon Euro' luk kısmını AB katkısı oluştururken, geri kalan 263 Milyon Euro' luk kısmını Türkiye katkısı oluşturmaktadır. Tahsis edilen toplam bütçenin %99,3'ü olan 1 Milyar 45 Milyon Euro program hedefleri doğrultusunda IPARD faydalanıcılarına TKDK aracılığı ile ödenmiştir (IPARD Programı İstatistikleri, 2018).

Tablo 10: Tedbirler Bazında Tahsis Edilen Destek Miktarı ile Sözleşme İmzalanan ve Ödenen Destek Miktarları (Euro)

Tedbir	Tahsis edilen		İmzalanan sözleşme tutarı**		Ödenen tutar**		Oran (%)
	Kamu	AB (% 75)	Kamu	AB (% 75)	Kamu	AB (% 75)	
	a	b	c	d	e	f	
101	692.041.904	519.031.428	855.018.023	641.263.515	687.701.470	515.798.546	124
Süt Üreten	-	-	515.558.153	386.668.614	402.551.554	301.936.112	
Et Üreten	-	-	339.459.870	254.594.902	285.149.915	213.862.434	
103	170.731.255	128.048.441	231.436.490	173.577.367	170.621.338	127.966.003	136
Süt İşleme	-	-	83.213.723	62.410.292	56.423.135	42.317.351	
Et İşleme	-	-	72.912.770	54.684.577	52.419.882	39.314.911	
Meyve Sebze İşleme	-	-	63.219.985	47.414.988	53.877.428	40.408.071	
Su Ürünleri İşleme	-	-	12.090.012	9.067.509	7.900.893	5.925.670	
302	189.068.161	141.801.121	222.004.877	166.503.654	186.458.904	139.844.708	113
Çiftlik Faal. Çeş.	-	-	101.237.682	75.928.258	96.322.476	72.241.853	
Yerel Ür. Ve El San.	-	-	50.561.357	37.921.018	39.688.163	29.766.122	
Kırsal Turizm	-	-	67.253.087	50.439.815	48.489.569	36.367.711	
Kültür Balıkçılığı	-	-	2.952.751	2.214.563	1.958.694	1.469.020	
501*	940.050	752.040	893.390	714.712	777.686	622.149	95
TOPLAM	1.052.781.370	789.633.030	1.309.352.781	982.059.248	1.045.559.398	784.231.406	124

Kaynak: IPARD, IPARD Programı İstatistikleri <https://ipard.tarim.gov.tr/Statiks> - 07.12.2018

IPARD I dâhilinde, et ve süt üreten tarımsal işletmelere yatırım için alınan toplam proje başvurularının %62'si ile sözleşme imzalanmış ve sözleşme imzalanan bu projelerin yaklaşık olarak %90'ı tamamlanmıştır. Süt, et, meyve, sebze ve su ürünlerinin işlenmesi hususundaki yatırımlar için alınan proje başvurularının %59'u ile sözleşme imzalanmış ve sözleşme imzalanan bu projelerin yaklaşık %88'i tamamlanmıştır. Çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi konusunda alınan projelerin de %70' i ile sözleşme imzalanmış ve sözleşme imzalanan bu projelerin yaklaşık %96'sı tamamlanmıştır (IPARD Programı İstatistikleri, 2018). Tablo 11 projeler hakkında daha ayrıntılı veriler içermektedir.

Tablo 11: IPARD I Proje Sayıları Tablosu

Tedbir	Alınan Proje Başvurusu	Sözleşme İmzalanana	Tamamlanan
Et ve Süt Üreten	3931	2447	2193
Süt Üreten	2119	1236	1088
Et Üreten	1812	1211	1105
Süt, Et, Meyve Sebze ve Su Ürünlerinin İşlenmesi	832	495	438
Süt İşleme	324	192	165
Et İşleme	225	127	113
Meyve Sebze İşleme	240	151	141
Su Ürünleri İşleme	43	25	19
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi	11.809	8.319	7.995
Çeşitlendirme	10.413	7.508	7.292
Yerel Ürünler ve El sanatları	653	370	327
Kırsal Turizm	675	412	355
Kültür Balıkçılığı	68	29	21

Kaynak: IPARD, IPARD Programı İstatistikleri, <https://ipard.tarim.gov.tr/Statiks> - 07.12.2018

4.2.1.4. IPARD II Programı (2014-2020)

2007-2013 yılları arasında uygulanan IPARD I döneminin tamamlanmasıyla birlikte, 2014 yılından itibaren yeni bir program hazırlanır ve 2014-2020 yıllarını kapsamak üzere 7 yıl sürecek olan IPARD II programı uygulanmaya başlanır (Kırsal Kalkınma Dergisi (2), 2015: 43).

4.2.1.4.1. IPARD II Programının Stratejik Amaçları

20014-2020 dönemini kapsayan IPARD II' programının hedefleri IPA II Çerçeve Anlaşması'nın 16. Maddesinin 5. paragrafında şöyle belirtilmiştir:

"Tarım ve kırsal kalkınma politika alanındaki kırsal kalkınma programları kapsamındaki IPA II yardımı, sonrasında Sektörel Anlaşma' da belirtilen önceden tanımlanmış tedbirler aracılığıyla ülke strateji belgelerinde ön görülen ilgili önceliklere dayalı olarak verilir. Uygulama, Mali Tüzük' ün 189. maddesinin 3. Paragrafına uygun olarak, ulusal düzeyde hazırlanan ve IPA II uygulamasının süresinin tamamını kapsayan bölünmüş taahhütlere sahip çok yıllık kırsal kalkınma programları şekli alır. Program, 10(1)(c) maddesinin (i) bendinde belirtildiği şekilde uygun ilgili kişilerle yapılan istişare sonrasında Komisyona sunulmak üzere, Yönetim Otoritesi tarafından hazırlanır.

Kırsal kalkınma programları kapsamındaki yardım aşağıdaki hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunur:

a) Birliğin kırsal kalkınma öncelikleri göz önüne alındığında, insan ve fiziki sermayenin geliştirilmesi sayesinde IPA II yararlanıcısının gıda güvenliğini ve ayrıca zirai gıda sektörünün rekabet baskısı ile baş etme becerisini arttırmak ve ayrıca kırsal alanların dengeli bölgesel gelişimini amaçlarken sektörü özellikle hijyen ve çevre ile ilgili birlik standartları ile uyumlu hale getirmek,

b) Modern kamu idaresinin iyi yönetim standartlarına uygun olan ve ilgili ülke yapılarının Avrupa Birliği üye devletlerindeki benzer kuruluşların standartlarına denk standartlar uyguladığı yönetim ve kontrol sistemleri aracılığıyla yatırım desteğini kanalize etmek.⁶⁸

4.2.1.4.2. IPARD II Programının Tedbirleri ve Sektörleri

Türkiye'nin öncelik ve ihtiyaçlarına göre tasarlanan IPARD II programının desteklediği tedbirler ve alt-tedbirler:

Tedbir Kodu 101 - Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar:

- 101-1 Süt Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım
- 101-2 Kırmızı Et Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım
- 101-3 Kanatlı Eti Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım
- 101-4 Yumurta Üreten Tarımsal İşletmelere Yatırım

Tedbir Kodu 103 - Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar;

- 103-1 Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması
- 103-2 Kırmızı Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması
- 103-3 Kanatlı Et ve Et Ürünleri İşlenmesi ve Pazarlanması
- 103-4 Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması
- 103-5 Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması

Tedbir Kodu 302 - Çiftlik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme;

- 302-1 Bitkisel Üretimin Çeşitlendirilmesi, Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi
- 302-2 Arıcılık ve Arı Ürünlerinin Üretimi, İşlenmesi ve Paketlenmesi
- 302-3 Zanaatkârlık ve Katma Değerli Yöresel Ürünler
- 302-4 Kırsal Turizm ve Rekreasyonel Faaliyetler
- 302-5 Su Ürünleri Yetiştiriciliği
- 302-6 Makine parkları
- 302-7 Yenilenebilir enerji yatırımları⁶⁹

⁶⁸ IPARD II Çerçeve Anlaşma, <https://ipard.tarim.gov.tr/Content/IPARDIICerceveAntlasma.pdf> - 10.12.2018

4.2.1.4.3. IPARD II Mali Tablosu

2018 yılı itibariyle 2014-2020 dönemini kapsayan IPARD II programını dâhilinde sektörler bazında AB Tarafından tahsis edilen bütçeler ve harcanma tutarları: (101) Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar konusunda sözleşmeye bağlanan bütçenin harcanma oranı %28,39'dur. (103) Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanmasına Yönelik Yatırımlar konusunda sözleşmeye bağlanan bütçenin harcanma oranı %8,2 iken (302) Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme hususunda sözleşmeye bağlanan bütçenin harcanma oranı %,44,30'dur. Toplamda sözleşmeye bağlanan bütçenin harcanma oranı ise %19,46'dır. IPARD II' nin toplam bütçesi 1,045,069,412 Euro'dur.⁷⁰

Tablo 12: IPARD II Sonuçları

Tedbirler	Toplam Kamu Desteği 2014-2020 (A)	Bütçe AB Katkısı 2014-2020 (B)	Sözleşme İmzalanan Proje Sayı (C)	Sözleşme İmzalanan AB Katkısı (D)	Biten Proje Sayısı (E)	Tamamlanan Projelere Ödenen Desteğin AB Katkısı (F)	Tamamlanan Projelere Ödenen Toplam Destek (G)	Tamamlanan Toplam Yatırım Tutarı (H)	*(1)
101 Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar	448.560.000	336.420.000	472	95.499.081	123	32.397.657	43.189.428	63.316.856	9,62%
103 Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanmasına Yönelik Yatırımlar	234.960.000	176.220.000	237	62.310.922	18	5.108.750	6.811.666	13.597.117	2,89%
302 Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	202.920.000	152.190.000	975	34.995.609	832	15.516.523	20.688.698	31.828.768	10,19%
Toplam	886.440.000	664.830.000	1684	192.805.613	973	53.022.930	70.689.792	108.742.741	7,97%
30.06.2018 tarihi itibariyle veriler *(1) Tamamlanan Projelere Ödenen Toplam Desteğin Toplam Kamu Destek tutarına Oranı (G/A)%									

Kaynak: IPARD, <https://ipard.tarim.gov.tr/Statiks> - 10.12.2018

⁶⁹ TKDK - <https://tkdk.gov.tr/SSS/desteklenen-tedbirlerin-adlari-nelerdir-6> - 10.12.2018

⁷⁰ IPARD, IPARD PROGRAMI İSTATİSTİKLERİ, <https://ipard.tarim.gov.tr/Statiks> - 10.12.2018

4.3. IPARD Ajansı: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK)

AB, önceki bölümlerde anlatılmış olan 35 Müzakere Fasıllarının müzakerelere açılabilmesi için bir takım kriterlerin yerine getirilmesini gerekli kılar. 11. Fasıllık olan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslıının müzakerelere açılabilmesi için gerekli kılınan yönetsel gereklilikler kısaca:

-AB gerekliliklerine uygun olarak akredite edilmiş bir IPARD Ajansı kurulması,
-Kamu İktisadi Teşekküllerine (KİT) verilen devlet desteğinin AB'nin devlet yardımları kurallarına uyumlu hale getirilmesi,

-Türkiye'nin AB Komisyonuna, müzakereleri başlatabilmek için tatmin edici bir düzeye erişmek amacıyla, tarım ve kırsal kalkınma alanında sağlam ve güvenilir istatistikî bilginin temini konusunda (hedefler, tarihler, sorumlu makam ve maliyet tahminlerini de içeren) ayrıntılı bir strateji sunması,

-Türkiye'nin, AB Komisyonu'na tarımsal araziler üzerindeki kontrollere hazırlık açısından arazi tanımlama ve Ulusal Çiftçi Kayıt Sistemini nasıl geliştireceği hususundaki düşüncelerine dair bir strateji sunması (Albayrak, 2010: 80-81).

AB'nin kurulmasını zorunluğú kıldığı TKDK, IPARD'ın ödeme ajansı olarak, IPARD uygulayıcısı olarak kurulur.

4.3.1. TKDK'nın Kurulması

3 Ekim 2005 yılında Türkiye ile AB arasında başlatılan tam üyelik müzakere fasıllarından birisi 11. fasıllık başlığını oluşturan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslıdır. Avrupa Komisyonu, 2006 yılında bu başlık altında yapılmış olan tarama süreci sonunda, Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı müzakerelerinin başlayabilmesi için bir IPARD Ajansı kurulmasını açılış kriterlerinden biri olarak belirlemiştir (Göksu, 2010: 102).

Avrupa Komisyonu'nun belirlediği bu kriteri yerine getirebilmek amacıyla; 18 Mart 2007 yılında 26526 sayılı resmi gazetede yayımlanan, kabul tarihi 4 Mayıs 2007 olan 5648 sayılı kanunla:

Bu Kanunla verilen görevleri yerine getirmek üzere, kamu tüzel kişiliğini haiz, idarî ve malî özerkliğe sahip, özel bütçeli, bu Kanunda hüküm bulunmayan hallerde özel hukuk hükümlerine

*tâbi ve Bakanlığın ilgili kuruluşu olmak üzere Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu kurulmuştur.*⁷¹

AB, OTP'ye uyum dâhilinde IPA'nın Kırsal Kalkınma bileşeni ve temel amacı Türkiye'nin AB'ye adaylık sürecinde tarım sektörünün ve kırsal alanın AB standartlarına ulaşmasına katkı sağlamak olan IPARD programını TKDK aracılığıyla uygulamaktadır. TKDK:

Küçük ve orta ölçekli işletmelere, hem ekonomik verimliliklerini sağlamak, hem de uzun dönemde sürdürülebilirliklerinin ve varlıklarının devamlılığını garantiye almak amacıyla üretim tekniklerini ve işlemlerini iyileştirmeleri için destek sağlamakta ve aynı zamanda tarımsal işletmelerin, kalite ve kalite yönetimi, hijyen ve gıda güvenliği, hayvan refahı, çevre koruma ile iş güvenliği konularında topluluk standartlarına ulaştırılmasını hedeflemektedir (Kırsal Kalkınma Dergisi (4), 2016: 45).

TKDK'nın kuruluşu, yapılanması ve faaliyetlerine ilişkin tarihi kronolojisi aşağıda verilmiştir:

⁷¹ Resmi Gazete, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun No: 5648, Resmi Gazete Tarihi: 18/05.2007, Sayı: 26526 ayrıca; Göksu, Vahap. "Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu", Kamu Yönetimi Çalışmaları: Kamu Yönetimi ve Reform, Ankara, 2010, ss: 107

Tablo 13: TKDK'nın Tarihi Kronolojisi

No	Gelişmeler	Tarih
1	IPARD Programı hazırlıkları başladı.	1 Nisan 2005
2	TKDK Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Resmi Gazete'de yayımlandı.	18 Mayıs 2007
3	IPARD Programı Avrupa Komisyonu Kırsal Kalkınma Komitesi tarafından kabul edildi.	19 Aralık 2007
4	IPARD Programı Avrupa Komisyonu tarafından onaylandı.	25 Şubat 2008
5	TKDK Personel Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlandı.	16 Nisan 2008
6	TKDK İl Koordinatörlerinin Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlandı.	24 Eylül 2008
7	Proje Değerlendirme ve Seçim Komisyonunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlandı.	28 Eylül 2008
8	Kabul Öncesi Yardım Aracı (IPA) ile Temin Edilen Yardımın Uygulanması Çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne Sağlanan Avrupa Topluluğu Mali Yardımlarıyla İlgili İşbirliği Kuralları Hakkında Çerçeve Anlaşma Resmi Gazete'de yayımlandı.	24 Aralık 2008
9	Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelik AB Mali Yardımına İlişkin İşbirliği ve Kabul Öncesi Yardım Aracı (IPA) Beşinci Bileşeni-Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD) Kapsamındaki Yardımın Uygulanması İçin Kurallar Hakkında Anlaşma (Sektörel Anlaşma) Resmi Gazete'de yayımlandı.	15 Temmuz 2010
10	I. faz iller için ulusal akreditasyon alındı.	21 Temmuz 2010
11	I. faz için Avrupa Komisyonu'na yetki devri başvurusu yapıldı.	21 Temmuz 2010
12	TKDK Akreditasyonu ve Akreditasyon Kriterlerinin Uygulanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlandı.	8 Ocak 2011
13	I. faz 20 il için ilk proje çağrısına çıktı.	1 Temmuz 2011
14	TKDK Disiplin Amirleri Yönetmeliği Resmi Gazete'de yayımlandı.	27 Ağustos 2011
15	IPARD programı kapsamında (3 tedbir ve 17 il için) Avrupa Komisyonu'ndan fonların kullanımına ilişkin yetki devri alındı.	29 Ağustos 2011
16	IPARD programı kapsamında, kalan 3 il için Avrupa Komisyonu'ndan fonların kullanımına ilişkin yetki devri alındı.	29 Ocak 2012
17	II. faz iller için ulusal akreditasyon alındı.	28 Eylül 2012
18	II. faz iller için Avrupa Komisyonu'na yetki devri başvurusu yapıldı.	28 Eylül 2012
19	II. faz illeri kapsayacak şekilde 42 il için ilk proje çağrısına (9. çağrı olarak) çıktı.	23 Ocak 2013
20	II. faz iller için Avrupa Komisyonu'ndan yetki devri alındı.	1 Haziran 2013
21	IPA II Tüzüğü AB Resmi Gazetesinde yayımlandı.	15 Mart 2014
22	IPA II Uygulama Tüzüğü AB Resmi Gazetesinde yayımlandı.	3 Mayıs 2014
23	Türkiye için Endikatif Strateji Belgesi (2014-2020) Komisyon tarafından kabul edildi.	26 Ağustos 2014
24	IPARD II Programı Avrupa Komisyonu tarafından onaylandı.	27 Ocak 2015
25	IPA II çerçevesinde Avrupa Birliği Tarafından Türkiye Cumhuriyeti'ne Yapılacak Mali Yardımın Uygulanmasına İlişkin Düzenlemeler Hakkında Çerçeve Anlaşma Resmi Gazete'de yayımlandı.	28 Nisan 2015
26	IPARD Kapsamında Türkiye Cumhuriyeti'ne Yapılacak Olan Birlik Mali Yardımının Yönetimi ve Uygulanmasına İlişkin Hükümleri Tesis Eden Sektörel Anlaşma Resmi Gazete'de yayımlandı.	19 Kasım 2015
27	IPARD II kapsamında ilk çağrıya çıktı.	18 Aralık 2015

Kaynak: TKDK, Stratejik Plan, <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan - 12.12.2018>

4.3.2. TKDK'nın Yasal Yükümlülükleri

18 Mayıs 2007 tarihinde 5648 Sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile resmen kurulan TKDK Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın, ilgili kuruluşudur. TKDK, idari ve mali özerkliğe sahip, kamu tüzel kişiliğini taşıyan, özel bütçeli bir kamu kurumudur.

5648 Sayılı Kanun'un 4. Maddesinde TKDK'nın yasal yükümlülükleri belirlenmiştir:

- Faydalanıcıların desteklerden azamî ölçüde yararlanabilmeleri amacıyla tanıtım, bilgilendirme, eğitim ve yönlendirme faaliyetlerini yürütmek,*
- Proje ve faaliyet başvurularını almak, bunların ön incelemeleri ile yerinde kontrollerini yapmak, proje ve faaliyetleri başvuru şartları, değerlendirme ve seçim kriterlerine göre değerlendirmek,*

c) Desteklenecek proje ve faaliyetleri belirlemek, uygulama sözleşmelerini hazırlamak ve başvurusu uygun görülen faydalanıcılarla sözleşme imzalamak, uygun bulunmayan başvurularla ilgili işlemleri yapmak,

ç) Proje ve faaliyetlere yönelik tahakkuk, ödeme ve muhasebe işlemleri ile bunlarla ilgili her türlü kontrolü gerçekleştirmek,

d) Proje ve faaliyetlerin uygulamasını izlemek, yararlanıcıların sözleşme şartlarını ve yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini takip etmek, bu amaçlarla gerekli kontrolleri yapmak,

e) İlerleme ve gelişmeleri raporlamak, Avrupa Birliği mevzuatını da dikkate alarak ihtiyaç duyulan bilgi, belge ve raporları hazırlamak, yetkili kurum ve makamlara sunmak,

f) Program ve desteklerin etkinleştirilmesi yönündeki görüş ve değişiklik önerilerini ilgili makamlara bildirmek,

g) Kurumun görevleri ve faaliyetleriyle ilgili güvenli bir veri tabanı ve bilgi işlem sistemi kurmak,

ğ) Kurumun faaliyetleri ile ilgili idarî düzenlemeleri yapmak.⁷²

4.3.3. TKDK'nın Amaçları ve Görevleri

TKDK resmi internet sitesinde amaçlarını şu şekilde belirtmiştir:

1. Amaç: Ulusal ve uluslararası kaynaklardan sağlanan kırsal kalkınma fonlarının tamamının sürdürülebilirlik kriterleri ve AB standartları çerçevesinde etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak.

Amaç 2. IPARD II Programı kapsamında yer alan bütün tedbirlerin bütçe kullanım yetki devrini almak ve sürekliliğini sağlamak.

Amaç 3. Ulusal ve uluslararası düzeyde kurumsal tanınırlığı artırmak.

Amaç 4. Hızlı, etkin ve güvenilir hizmet sunmak için kurumsal kapasiteyi güçlendirmek.⁷³

19 Kasım 2015 tarihinde Resmi Gazete' de yayınlanan ve Türkiye Cumhuriyeti ve Avrupa Komisyonu arasında Türkiye'ye yönelik Avrupa Birliği mali yardımına ilişkin IPARD programı kapsamındaki yardımın uygulanması konusundaki kuralları belirleyen Sektörel Anlaşma' da, TKDK, IPARD Ajansı olarak belirtilir ve aynı anlaşmasının 9. Maddesinde kurumun görevleri sıralanır:

a) IPARD II programındaki tedbirlerin kontrol edilebilir ve doğrulanabilir olmasını Yönetim Otoritesine doğrulamak,

b) Yönetim Otoritesinin mutabakatını almak kaydıyla başvuru çağrılarını yapmak, uygunluk hüküm ve şartlarını yayınlamak,

c) Uygulanacak projeleri seçmek,

⁷²TKDK, Stratejik Plan, <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan> - 12.12.2018

⁷³ TKDK, Amaçlar, <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan> -12.12.2018

d) IPARD Ajansı ile faydalanıcılar arasındaki sözleşme yükümlülükleri ile bu yükümlülüklerin yerine getirilmediği durumlarda uygulanacak yaptırımlara ilişkin bilgiler ve gerekli hallerde işe başlama izninin verilmesi hususlarını yazılı olarak ortaya koymak,

e) Uygulanmakta olan projelerin ilerlemesini sağlamak için takip etmek,

f) Uygulanan tedbirlerdeki ilerlemenin göstergeler çerçevesinde raporlamak,

g) Faydalanıcının projeye Birlik tarafından yapılan katkının farkında olmasını sağlamak,

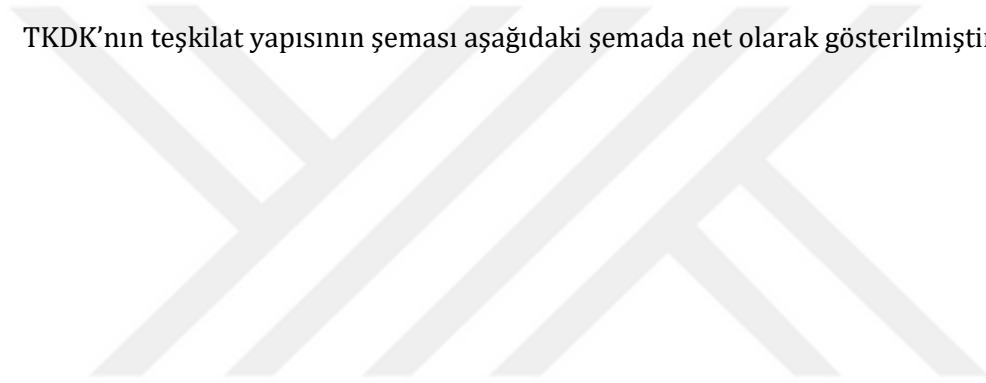
h) Usulsüzlüklerin ulusal seviyede raporlanmasını sağlamak,

i) Ulusal Yetkilendirme Görevlisi (UYG)'nin, yönetim yapısının ve Yönetim Otoritesinin görevlerini yerine getirebilmeleri için gereken bilgilerin tümünü almasını sağlamak,

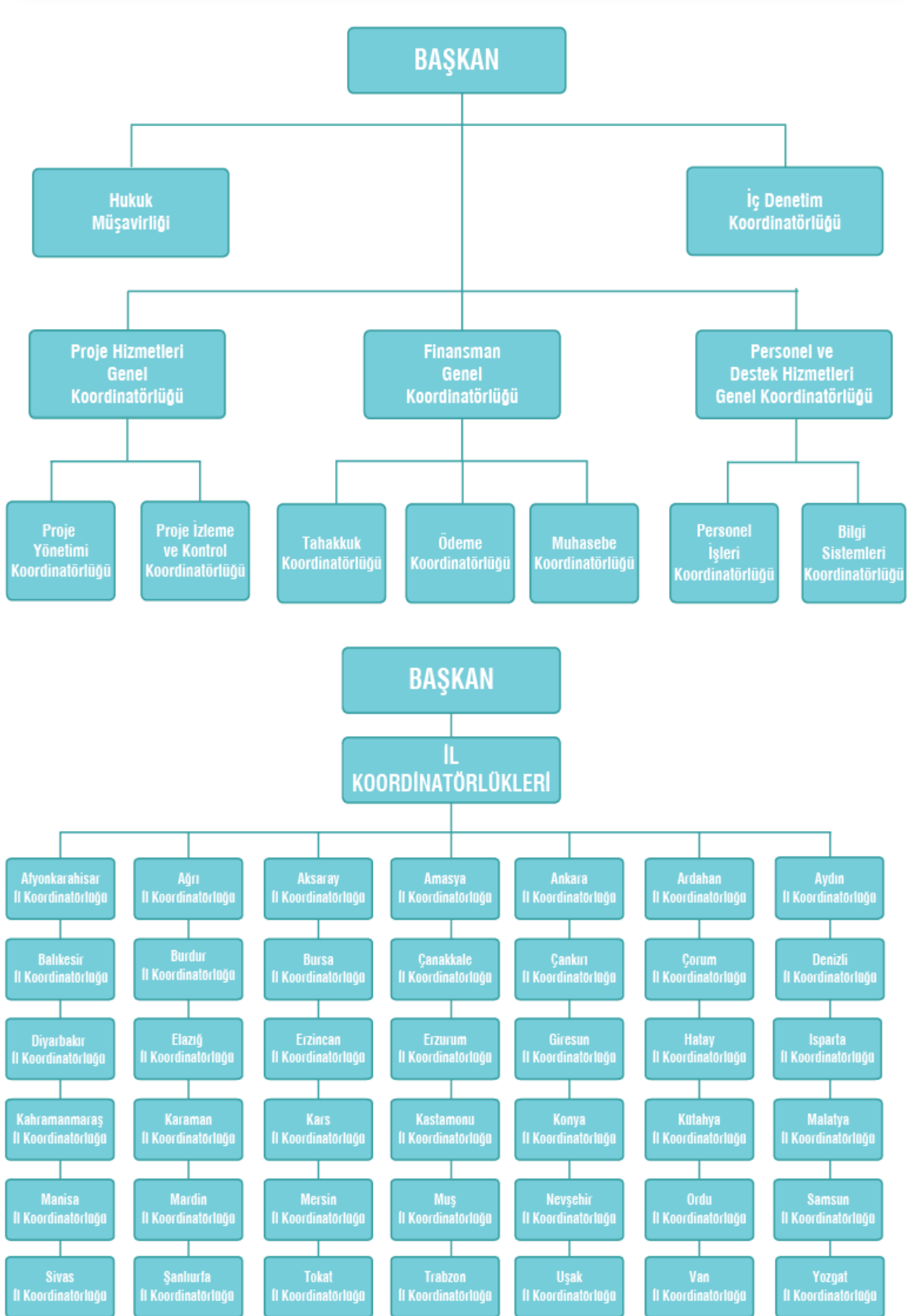
j) Tanıtım faaliyetleri konusunda yükümlülüklere uyulmasını sağlamak.⁷⁴

4.3.4. TKDK'nın Teşkilat Yapısı

TKDK'nın teşkilat yapısının şeması aşağıdaki şemada net olarak gösterilmiştir:

⁷⁴TKDK, Stratejik Plan, <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan.agk.-> 12.12.2018

Şekil 1: TKDK'nın Organizasyon Şeması

Kaynak: TKDK, <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/OrganizasyonSemasi> - 12.12.2018

4.3.5. Desteklenen İller

TKDK'nın desteklediği illerin haritası aşağıda gösterilmiştir:

Şekil 2: Desteklenen İller Haritası

Not: Lacivert alan TKDK tarafından destekleme yapılan alanlardır.

Kaynak: IPARD, <https://ipard.tarim.gov.tr/Prog> - 12.12.2018

4.4. TKDK'nın Tarımsal Küçük Üreticilik Üzerindeki Rolü

TKDK, IPARD ajansıdır, bu nedenle, TKDK desteklemeleri IPARD programı ile özdeşleşmiştir.

4.4.1. IPARD'ın Toplam Tarımsal Desteklemeler İçerisindeki Payı

TKDK'nın tarımsal küçük üreticilik üzerindeki etkisine değinirken bu başlık altında üzerinde durulması gereken önemli bir noktaya değinilecektir. Türkiye tarımında yaşanan dönüşüm, modernleşme hareketlerinin tümünü TKDK'ya bağlamak veya dönüşümlerde TKDK etkisi aramak doğru bir yaklaşım değildir. Bunun nedeni ise, AB'nin Türkiye tarımını desteklemek amacıyla uyguladığı IPARD programının, Türkiye'nin tarımsal desteklemeleri ile karşılaştırıldığında küçük bir orana sahip olmasıdır. Bunu daha iyi görebilmek açısından Tablo 14 ve 15 oluşturulmuş ve bu tablolarda IPARD I ile IPARD II programlarının toplam tarımsal desteklemeler içerisindeki payı gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 14, 2007 ile 2013 yılları arasında Türkiye'nin Tarımsal Destekleme Bütçesini, IPARD I programının toplam bütçesini ve bunun toplam tarımsal destekleme bütçesine oranını göstermektedir. Tablo'nun 2007 yılından başlamasının nedeni ise IPARD I programının 2007-2013 yılları arasını kapsamaktadır.

Türkiye her sene tarımsal destekleme bütçesi oluştururken, AB'nin uyguladığı IPARD programı 7 yıllık bir süreci kapsar ve IPARD'a ayrılan bütçe bu 7 yıllık süreç içerisinde dağıtılır. Türkiye, 2007-2013 yılları arasında tarımsal desteklemeye toplamda 44 milyar 868 milyon lira bütçe oluşturmuştur. Bu dönemi kapsayan IPARD I programının toplam bütçesi ise 1 milyar 58 milyon Euro'dur. Euro cinsinden ödemeler toplamı, AB'nin Türkiye için belirlediği döviz kuru üzerinden, her bir ödemenin karşılığı olan işlem bazlı Euro ödemenin karşılığıdır. Buna göre, 1 milyar 58 milyon Euro, 3 milyar 147 milyon TL olarak hesaplanmıştır. Sonuç olarak, 3 milyar 147 milyon TL'lik IPARD I programının, aynı dönem için, Türkiye'nin toplam tarımsal destekleme bütçesinin sadece yaklaşık %7,01'lik bir bölümünü oluşturduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 14: Türkiye’de IPARD I’ in Toplam Tarımsal Desteklemeler İçerisindeki Payı			
Yıllar	Tarımsal Destekleme Bütçesi (Milyon TL) (a)	IPARD I (Milyon TL Euro x TL) (b)	Oran (b)/(a)
2007	5.542	1.052 €	
2008	5.826		
2009	4.531		
2010	5.605		
2011	6.990		
2012	7.600		
2013	8.774		
TOPLAM	44.868		

* Euro cinsinden ödemeler toplamı, AB’nin Türkiye için belirlediği döviz kuru üzerinden, her bir ödemenin karşılığı olan işlem bazlı Euro ödemenin karşılığıdır.

Kaynak: 2007, 2008, 2009, yılları T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Faaliyet Raporları, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Destekler Bülteni, Sayı 1 Yıl 2014, T.C. Merkez Bankası, Kurlar, https://www.tcmb.gov.tr/kurlar/kurlar_tr.html - 13.12.2018
NOT: Tablo yukarıdaki kaynaklar kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 15, 2014 ile 2018 yılları arasında Türkiye’nin Tarımsal Destekleme Bütçesini, IPARD II programının toplam bütçesini ve bunun toplam tarımsal destekleme bütçesine oranını göstermektedir. Tablo 15’in 2014 yılından başlamasının nedeni ise IPARD II programının 2014-2020 yılları arasında 7 yıllık bir dönemi kapsıyor olmasıdır.

. Türkiye, 2014- 2018 yılları arasında tarımsal desteklemeye toplamda 58 milyar 513 milyon lira bütçe oluşturmuştur. Bu dönemi kapsayan IPARD II programının toplam bütçesi ise 1 milyar 45 milyon Euro’dur. Para birimi farklılığını gidermek amacıyla 2014-2018 yılları arası için her bir yılın ortalama Euro/TL kuru alınmış, bu yılların ortalama Euro/TL kurları toplanarak 5’e bölünmüş, ortaya çıkan 5 yıllık ortalama kur ile Euro, TL’ye çevrilmiştir. Buna göre, 1 milyar

45milyon Euro, 3 milyar 981 milyon TL olarak hesaplanmıştır. Burada dikkat edilmesi nokta, 2019 ve 2020 yılları verileri olmadığından tabloya eklenmemiş olmasıdır. Sonuç olarak, 3 milyar 981 milyon TL' lik IPARD II programının, aynı dönem için, Türkiye'nin toplam tarımsal destekleme bütçesinin sadece yaklaşık %6,80'lik bir kısmını oluşturduğu ortaya çıkmıştır.

Yıllar	Tarımsal Destekleme Bütçesi (Milyon TL) (a)	IPARD II (Milyon TL Euro x TL) (c)	Oran (c)/(a)
2014	9.599	1.045 € x 3,81 ₺*	
2015	10.141		
2016	11.489		
2017	12.770		
2018	14.514		
TOPLAM	58.513	3.981	%6,80

*2014-2018 arasındaki her bir yılınyıllık ortalama Euro/TL kurlarının 5 senelik ortalaması alınmıştır.

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı, 2015 ve 2018 Yılları Programları, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Destekler Bülteni, Sayı 1 Yıl 2014, NOT: Tablo yukarıdaki kaynaklar kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç olarak, TKDK' nin IPARD dâhilinde uygulamış olduğu destekleme programlarının Türkiye tarımına mali açıdan etkisinin az olduğu açıkça görülmektedir.

Tablo 16: Türkiye’de IPARD I’in Toplam Tarımsal Desteklemelerve GSYH İçerisindeki Payı

Yıllar	GSYH (Milyon TL) (a)	Tarımsal Destekleme Bütçesi (Milyon TL) (b)	IPARD I (Milyon TL) (Euro x TL) (c)	Oran (b)/(a)	Oran (c)/(a)	Oran (c)/(b)
2007	880.500	5.542	1.052 €			
2008	994.800	5.826				
2009	999.191	4.531				
2010	1.160.013	5.605				
2011	1.394.477	6.990				
2012	1.569.672	7.600				
2013	1.809.713	8.774				
TOPLAM	8.808.366	44.868	3.147	%0,50938	%0,03573	%7,01

*Euro cinsinden ödemeler toplamı, AB'nin Türkiye için belirlediği döviz kuru üzerinden, her bir ödemenin karşılığı olan işlem bazlı Euro ödemenin karşılığıdır.
Kaynak: 2007, 2008, 2009, yılları T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Faaliyet Raporları, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Destekler Bülteni, Sayı 1 Yıl 2014, Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108 - 14.12.2018
NOT: Tablo yukarıdaki kaynaklar kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 16'ya göre Türkiye'nin 2007-2013 yıllarını kapsayan 7 yıllık Tarımsal Destekleme Bütçesi aynı dönemin GSYH'sinin yaklaşık %0,5'i iken IPARD I bütçesi yaklaşık %0,04'üne denk gelmektedir.

Tablo 17: Türkiye'de IPARD II' nin Toplam Tarımsal Desteklemeler ve GSYH İçerisindeki Payı						
Yıllar	GSYH (Milyon TL) (a)	Tarımsal Destekleme Bütçesi (Milyon TL) (b)	IPARD II (Milyon TL) (Euro x TL) (c)	Oran (b)/(a)	Oran (c)/(a)	Oran (c)/(b)
2014	2.044.465	9.599				
2015	2.338.647	10.141				
2016	2.608.525	11.489	1.045 € x 3,81 ₺			
2017	3.106.536	12.770				
2018	2.685.298**	14.514				
TOPLAM	12.783.471	58.513	3.981	%0,45772	%0,03114	%6,80

*2014-2018 arasındaki her bir yılını yıllık ortalama Euro/TL kurlarının 5 senelik ortalaması alınmıştır.

**2018 yılı 4. çeyrek GSYH hâsıla oranı henüz açıklanmadığından yalnız 3 çeyrek toplamı alınmıştır.

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı, 2015 ve 2018 Yılları Programları, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarımsal Destekler Bülteni, Sayı 1 Yıl 2014, T.C. Merkez Bankası, Kurlar, https://www.tcmb.gov.tr/kurlar/kurlar_tr.html - 13.12.2018 Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108 - 14.12.2018
NOT: Tablo yukarıdaki kaynaklar kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 17'e göre Türkiye'nin 2014-2018 yıllarını kapsayan 5 yıllık Tarımsal Destekleme Bütçesi aynı dönemin GSYH'sinin yaklaşık %0,5'i iken IPARD I bütçesi yaklaşık %0,03'üne denk gelmektedir.

4.4.2. Tedbirler Bazında TKDK'nın Tarımsal Küçük Üretici Üzerindeki Rolü

TKDK'nın IPARD dâhilinde uyguladığı desteklemelerin mali açıdan etkisine değindikten sonra, bu başlık altında bir diğer önemli noktaya, TKDK'nın tarımsal alanın tümüne değil sadece belirli tedbirler altında desteklediği belirli sektörler üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken, daha önceki bölümlerde bahsedilen, bu tedbirler bu bölümde daha fazla açılacak ve bu tedbirlerin minimum-maximum gereklilikleri ile dönemsel değişikliklerine bakılarak TKDK'nın bu alanlara etkisi üzerinde durulacaktır. Bu desteklemenin etkisi budur demekten ziyade, "TKDK da bu dönüşüm sürecine şu araçlarla katılmış ve bu araçlar ile dönüşüm sürecinin bir parçasını dönüştürücü rolü üstlenerek oluşturmuştur" demek daha doğru bir yaklaşımdır.

TKDK'nın etkileri çok geniş alana yayıldığı için çalışma küçük üreticiler üzerinde oluşturulmuştur. Küçük üretici kavramını TKDK, sürdürülebilir ile sürdürülemez olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre, sürdürülebilir küçük üretici desteklenerek rekabetçi tarım işletmelerine dönüştürülmelidir. Üretimi sürdüremeyecek durumda olan ve geçim üretim yapan küçük üreticiler ise destekleme olsa dahi ayakta kalamayacağından bu üretici grubuna destekleme yapılmamaktadır.

Küçük üreticiler tedbirler bazında incelenerek, Türkiye'nin tarımsal reform sürecinde nasıl bir dönüşüm yaşadığı/yaşamakta olduğu ve en önemlisi bu dönüşüme TKDK'nın hangi araçlarla, nasıl katkı sağladığı saptanmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken, sadece AB Komisyon'u tarafından akredite edilmiş olan tedbirler üzerinde durulacaktır.

4.4.2.1. Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar (Tedbir 101)

TKDK, sürdürülebilir-sürdürülemez küçük üreticilik ayrımı yaparken başvuru için her tedbir ve alt-tedbir için belirli kriterler belirler ve bu kriterler içerisinde minimum yeterliliğe sahip olmayan, geçimlik üretim yapan küçük üreticiyi sürdürülemez olarak tanımlayarak bu üretici grubuna destekleme uygulamaz. Sürdürülebilir olarak tanımladığı küçük üretici grubunu ise, AB üreticileri ile rekabet edebilecek seviyeye gelebilmeleri için destekler. Bu bağlamda, TKDK, bahsi geçen tedbir başlığının açılmasını şu şekilde açıklar:

Tarımsal üretimi AB standartlarına getirme konusunda yüksek önceliğe sahip olan sektörler süt, et (kanatlı eti dahil) ve yumurta üretim sektörleridir. Türkiye'de bu üç sektör farklı yeterliliklere ve rekabet

güçlerine sahip tarım işletmelerini kapsamaktadır. Bununla birlikte, bu işletmelerin büyük bir çoğunluğu sınırlı sürdürülebilirlik şansı bulunan, geçimlik veya yarı geçimlik çiftliklerdir. Bu durum, tek veya temel gelir kaynağı tarım olan kırsal nüfusun refahı için önemli düzeyde risk oluşturmaktadır. Bu nedenle, sürdürülebilir küçük ölçekli çiftlikleri, rekabetçi tarım işletmelerine dönüştürmek zorunludur.⁷⁵

Tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar tedbiri altında Süt Üreten Tarımsal İşletme (101-1), Kırmızı Et Üreten Tarımsal İşletme (101-2), Kanatlı Eti Üreten Tarımsal İşletme (101-3) ve Yumurta Üreten Tarımsal İşletme (101-4) olmak üzere 4 farklı sektör desteklenmektedir. TKDK, desteklenen bu sektörler için yapılacak olan başvurularda her bir sektör için farklı alt-üst limitler belirlemektedir. Ayrıca TKDK desteklemelerinden faydalanabilmeleri için üreticilerin Ulusal Çiftçi Kayıt Sistemi veya Ulusal Hayvan Kayıt Sistemi'ne kayıt olmaları gerekmektedir.

4.4.2.1.1. Süt Sektörü (Tedbir 101-1)

IPARD II programında süt sektörü için üreticiliğin sınıflandırılması şöyle yapılır: 10 sütineğinden⁷⁶ az hayvana sahip işletmeler genellikle sürdürülemez, geçimlik düzeyde üretim yapan küçük üreticilerdir. Bu üretici sınıfı geçimini, süt üreticiliğinin yanında bitkisel üretim ve diğer çiftçilik faaliyetleri ile sağlar. Bu üretici sınıfının üretim ölçeği, yasanın zorunlu kıldığı standartları karşılamak ve pazara ürün vermek için yeterli büyüklükte olmadığından destekleme grubuna girmezler (IPARD II Programı, 2014-2020: 8).

IPARD I programında 10-120 baş süt ineği olan üreticiler küçük ve orta ölçekli işletmeler olarak ikiye ayrılır. Bu üreticiler piyasaya yönelik üretim yapar. Net adet olarak küçük-orta ayrımı yapılmış olmasa da, tablolarda 10-49 baş arası küçük ölçekli kabul edilip 50-120 baş arası genelde orta ölçekli olarak kabul edildiği görülmektedir (IPARD I Programı, 2007-2013: 197).

IPARD'ın süt sektöründe birincil hedefi, bu son grupta olan tarımsal işletmelerdir. Sınırlı sayıdaki küçük, geleneksel tarımsal işletmelerin de atılım gerçekleştirerek pazara yönelik uzmanlaşmaları ve böylece makul bir yatırım programı uygulayarak IPARD için belirlenen hedef gruba katılmaları beklenmektedir.⁷⁷

⁷⁵T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı KIRSAL KALKINMA PROGRAMI (2014-2020) –IPARD II- https://www.tkd.gov.tr/Content/File/Ipard/IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf - 15.12.2018

⁷⁶Pazarda inek sütü % 91'lik pay ile en baskın ürün olurken, koyun sütü % 6, keçi sütü %2.5 ve manda sütü %0.5olarak açıklanmış, bu nedenle bu başlık altında inek sütü üreticiliğine yer verilmiştir IPARD II programı, 2014-2020: 8 age.

⁷⁷ IPARD I Programı, 2007-2013: 197

Süt sektörünün minimum ve maximum gereklilikleri:

En az 10, en fazla 120 süt ineği veya

En az 5, en fazla 50 süt veren manda veya

En az 50, en fazla 500 süt veren koyun veya

En az 50, en fazla m 500 süt veren keçi.⁷⁸

TKDK' ya göre maximum gerekliliği aşan üreticiler pazarda rekabet edebilir ve AB standartlarına kolayca uyum sağlayabilirler. (IPARD II Programı, 2014-2020: 8).

Tablo 18, süt üreticilerinin çiftlik büyüklüğüne göre toplam çiftlik sayısına oranını göstermektedir. Buna göre, IPARD I programında geçen ve 2005 yılı verileri alınarak hesaplanan, inek sayısına göre çiftlik büyüklüğü oranlarında, 1-9 baş arası ineğe sahip olan, TKDK'nın sürdürülemez olarak tanımladığı geçimlik küçük üreticilerin toplam çiftlikler içerisindeki payı %87'dir. 10-49 baş inek sayısına sahip, sürdürülebilir olması için desteklenmesi gereken sürdürülebilir küçük üretici oranı 12,60 iken orta ölçekli ve büyük işletmelerin sayısı %0,4'tür.

2014 yılındaki verilerle hazırlanan IPARD II Programına göre, sürdürülemez, geçimlik üretim yapan küçük üretici sayısı bu dönemde %16'lık bir azalışla %71,33'e düşmüş, diğer taraftan sürdürülebilir küçük üretici sayısı yaklaşık %14'lük bir artışla %26,73'e yükselmiştir. Orta ve büyük ölçekli üretici grubunda da bir artış yaşanarak yaklaşık %2 oranına yükselmiştir.

Tablo 18: Türkiye'de Süt Üreticilerinin Çiftlik Büyüklüğüne Göre Dağılımı

IPARD I (2005)		IPARD II (2014)	
Çiftlik Büyüklüğü (İnek Sayısı)	Oran %	Çiftlik Büyüklüğü (İnek Sayısı)	Oran %
1-9	87%	1-9	71,33%
10-49	12,60%	10-49	26,73%
50-100	0,36%	50-100	1,51%
100+	0,04%	100+	0,43%

Kaynak: IPARD I Programı ve IPARD II Programı

Not: Tablo yukarıdaki kaynaklar kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁷⁸ IPARD II programı, 2014-2020: 8 age.

Tablo 18’de görüldüğü gibi, özellikle 1990’lı yıllarda Türkiye tarımında başlayan yapısal reformların 2000’li yıllarda devam etmesi, 2005 ile 2014 yıllar arasında desteklenen üretici gruplarında etkisini gösterir. Desteklenen üretici gruplarında oransal anlamda bir artışa neden olduğu görülmektedir. IPARD II programında bu artışın 2020 yılına kadar devam edileceğinden bahsedilir.

Tablo 18’de görülen üretici sınıflarındaki değişimin sadece TKDK desteklemelerine bağlanması doğru bir yaklaşım olmamakla birlikte, böyle bir yaklaşım çalışmaya uygun da değildir. Çalışma daha çok, Türkiye tarımında yaşanan bu yapısal dönüşüme TKDK’nın hangi araçları, hangi amaçlar doğrultusunda, nasıl kullandığı üzerinedir. Bu bağlamda, 101. Tedbir altındaki süt sektörü desteklemeleri aşağıda gösterilir.

*Kapalı, açık ve yarı açık ahırların/ağılların inşası, genişletilmesi ve modernizasyonu,
Süt sağım ve depolama odaları, depo binaları, makine garajları ile sınırlı olmak kaydıyla diğer tarımsal binaların inşası ve/veya yenilenmesi, Silaj makinesi ve ekipmanı, çiftlikte hayvan yemi hazırlama, muamele, dağıtma ve depolama sistemleri,
Sağım odası tesisatı, süt soğutma ve depolama ekipmanları ile çiftlik içi süt nakil ekipmanları,
Kendi sağım sistemlerini temizlemek için su kullanan çiftlikler için, atık ve atıksu işleme tesisleri harcamaları,
Gübre muamele, işleme ve depolamaya yönelik yatırımlar,
Hayvanlara yönelik ekipman ve tesisler (örneğin tartma, dezenfeksiyon),
Sulama sistemleri,
Bilişim teknolojileri ve yazılım da dahil olmak üzere, özel teknolojik ekipmanın satın alınması (sürü yönetimi, süt kaydı, genel çiftlik yönetimi).⁷⁹*

TKDK’nın IPARD I dâhilinde bu alt-tedbir altında verdiği toplam destek miktarı, 402.551.554 Euro, TL ile 1.265.035.180 TL’dir.⁸⁰

4.4.2.1.2. Kırmızı Et Sektörü (Tedbir 101-2)

Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar tedbirinin 2. alt-tedbiri olan kırmızı et sektöründe üretici sınıflandırması işletmelerin sahip olduğu hayvan sayısına göre belirlenir. Buna göre, IPARD I ve II programlarında büyükbaş üreticiliği için 30, küçükbaş üreticiliği 100 baş altı hayvana sahip olan işletmeler mikro (geçimlik üretim yapan küçük

⁷⁹IPARD II programı, 2014-2020: 89 age

⁸⁰Sayıştay Denetim Raporu, 2016-

https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2016/Di%C4%9Fer_Kamu_%C4%B0dareleri/TARIM%20VE%20KIRSAL%20KALKINMAYI%20DESTEKLEME%20KURUMU.pdf
-16.12.2018

üretici) üretici olarak tanımlanmakta ve bu üretici sınıfının sadece hayvancılıkla ekonomik faaliyetini devam ettiremeyeceği belirtilmektedir. IPARD I programında, minimum sınırın üstündeki, desteklenebilir küçük üretici sınıfı büyükbaş için 30-49, küçükbaş için 100-149 olarak belirlenmiş ve bu sınıf için küçük ölçekli olsa da sadece hayvancılıkla ekonomik faaliyetini sürdürebileceği, bu nedenle destelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. IPARD II programında bu sınıf büyükbaş için genişletilmiş ve 30-99 ile sınırlandırılmıştır.

TKDK, bu tedbirin amacını şöyle açıklar:

Türkiye’de kırmızı et arzı, verimsiz üretim nedeniyle sınırlı düzeydedir. Türkiye artan iç talebi karşılamak için kırmızı et üretiminin sürdürülebilirliğini sağlamak durumundadır. Talebi karşılamak için yeni çiftliklere ihtiyaç duyulmaktadır. Minimum 30 sığır veya 100 koyun/keçi kapasitesine sahip olan çiftlikler, binalarına, yem sistemlerine ve gübre depolama tesislerine yatırım yapmak suretiyle, yasal gereklilikleri yerine getirerek kendi faaliyetlerini sürdürebilmektedirler. Ayrıca yatırım yapmaya istekli olan küçük çiftliklerin ölçeklerini 30- 86 250 sığır veya 100-500 koyun/keçi ölçeğine taşıyarak sürdürülebilirliklerini ve rekabet güçlerini geliştirmeleri konusunda destek verilmesi amaçlanmaktadır.⁸¹

Kırmızı et sektöründe üreticinin destekleme alabilmesi için istenilen alt ve üst gereklilikler:

- En az 30, en fazla 250 sığır veya
- En az 10, en fazla 50 manda veya
- En az 100, en fazla 500 koyun veya
- En az 100, en fazla 500 keçi.

Tablo 19, büyükbaş ve küçükbaş hayvanı olan işletmelerin işletme büyüklüğüne göre işletme ve hayvan varlığı dağılımını gösterir. Buna göre, 2006 yılında, büyükbaş üretici işletmelerinin yaklaşık %98,81’lik kısmını 30 baş altı hayvana sahip üreticiler oluştururken, sürdürülebilir ve desteklenmesi gereken küçük üretici sınıfı %0,9’luk kısmı, orta ölçekli sınıf %0,29 ve son olarak büyük üretici sınıfı yaklaşık %0,002’lik bir kısmı oluşturmaktadır. Küçükbaş üretici işletmelerinin de yaklaşık %88’94’lük kısmını 100 baş altı hayvana sahip olan mikro üretici sınıfı oluştururken 100-149 baş arası küçükbaşta sahip olan üreticilerin oranı %4,73 iken, orta ölçekli üretim yapan üreticilerin oranı yaklaşık %5,14, %1,19’luk kısmı ise büyük üreticiler oluşturmuştur.

⁸¹ IPARD II Programı, 2014-2020: 85-86

Tablo 19: Türkiye’de Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanı Olan İşletmelerin İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%) - 2006

Büyükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğü (baş)	Oran %	Küçükbaş hayvan sayısına göre işletme büyüklüğü (baş)	Oran %
1-29	98,81%	1-100	88,94%
30-49	0,90%	100-149	4,73%
50-250	0,29%	150-300	5,14%
250+	0,00%	300+	1,19%
TOPLAM	100,00%	TOPLAM	100,00%

Kaynak: IPARD I Programı 2007-20013: 203.

Not: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

IPARD II programına gelindiğinde, 2014 yayınlanan verilere göre, büyükbaş üretici işletmelerinin yaklaşık %50,38’ini, 1-5 arası üretici grubu oluşturmaktadır. TKDK’nın mikro üretici olarak tanımladığı sürdürülemez küçük üretici sınıfı IPARD I Programına göre yaklaşık % 11,5’lik bir azalışla IPARD II programında yaklaşık %87,3 olarak hesaplanmıştır. Bunun yanında desteklenebilir küçük üretici grubu da, 11,81’e yükselmiştir.

IPARD II programında, küçükbaş üretici işletmelerinin yaklaşık %59,82’sini mikro ölçekli küçük üretici grubu oluştururken, IPARD I’ e göre bu üretici grubu yaklaşık %29,12’lik bir azalış göstermiştir. IPARD II programına göre, artış gösteren en büyük sınıf küçük ve orta ölçekli üretim yapan, yani desteklenen üretici grubudur. Buna göre, IPARD I programında toplam işletmelerin yaklaşık %9,87’sini oluşturan bu grup IPARD II programına göre yaklaşık, %29,18’lik bir artış göstererek, yaklaşık %39,05’e yükselmiştir.

Tablo 20: Türkiye’de Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanı Olan İşletmelerin İşletme Büyüklüğüne Göre İşletme ve Hayvan Varlığı Dağılımı (%) - 2014

Sığır ve manda sayısına göre işletme büyüklüğü (baş)	Sığır ve manda sahibi işletmeler (%)	sığır ve manda varlığı (%)	Koyun veya keçi sayısına göre işletme büyüklüğü (baş)	Koyun ve keçi sahibi işletmeler (%)	Koyun ve keçi varlığı (%)
1 - 5	50.38	11.35	0-25	25.67	1.45
6 - 9	19.89	12.63	26-50	16.99	5.75
10 - 29	17.03	20.91	51-100	17.16	11.60
30 - 99	11.81	39.11	101-250	26.71	35.52
100 - 250	0.71	8.62	250-500	12.34	39.36
251 -500	0.14	3.25	500 +	1.13	6.32
500+	0.04	4.13			
TOPLAM	100.00	100.00	TOPLAM	100.00	100.00

Kaynak: IPARD II Pogramı 2014-2020: 11

Türkiye tarımında yaşanan yapısal dönüşüm sürecinde TKDK kırmızı et sektörü için aşağıdaki alanlara yaptığı desteklenmeler ile katkı sağlamaktadır:

- Ahırların/ağaçların inşası/ genişletilmesi / modernizasyonuna yönelik,*
- Depo binaları ve makine garajlarının inşası ve/veya yenilenmesine yönelik,*
- Silaj işleme makine-ekipmanı, çiftlikte hayvan yemi hazırlama, muamele, dağıtma ve depolama sistemlerine yönelik,*
- Gübre yönetimi, işleme ve depolamaya yönelik yatırımlar,*
- Hayvanlara yönelik ekipman ve tesisler,*
- Hayvan refahı konusunda AB standartlarına uygun nakliye ekipmanlarına yönelik, (Motorlu taşıtın kendisi hariç)*
- Sulama sistemlerine yönelik yatırımlar,*
- Sadece mera yönetimine yönelik çit ve kapılar,*
- Bilişim teknolojileri ve yazılım da dâhil olmak üzere özel teknolojik ekipmanın satın alınmasına yönelik (sürü yönetimi, hayvan kaydı ve genel çiftlik yönetimi).⁸²*

TKDK'nın IPARD I dâhilinde bu alt-tedbir altında verdiği toplam destek miktarı, 285.149.915 Euro, TL ile 805.970.896 TL'dir.⁸³

⁸² IPARD II Programı, 2014-2020: 90

⁸³Sayıştay Denetim Raporu, 2016-

https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2016/Di%C4%9Fer_Kamu_%C4%B0dareleri/TARIM%20VE%20KIRSAL%20KALKINMAYI%20DESTEKLEME%20KURUMU.pdf
-17.12.2018

4.4.2.1.3. Kanatlı Eti Sektörü (Tedbir 101-3) ve Yumurta Sektörü (Tedbir 101-4)

Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar tedbirinin 3. alt-tedbiri olan kanatlı eti sektöründe üretici sınıflandırması işletmelerin sahip olduğu hayvan sayısına göre belirlenir. Buna göre, IPARD I ve II programlarında kanatlı eti üreticiliği için süt ve kırmızı et sektöründe olduğu net bir sınıflandırma yapılmazken, en çok üretilen ürün tavuğu eti olduğundan genellikle tavuk eti üzerinde durulmuştur. 5000 adetten az hayvana sahip olan sahip işletmeler, ekonomik açıdan varlığını sürdürme sınırının altında olduğu belirtilip, genellikle bahçe tavukçuluğu olarak kabul edildiğinden destekleme alanı dışında tutulmuş ve veriler 5000 adetten fazla hayvanı olan işletmelere göre oluşturulmuştur. Aynı durum, 4. alt-tedbir olan yumurta sektörü için de geçerlidir ve tedbirler belirli kriterlere göre uygulanmaktadır. IPARD II 'de bu iki sektör üreticilerinin desteklemelerden faydalanabilmesi için gerekli olan alt-üst limitler şöyle belirtilmiştir:

Kanatlı eti için:

En az 5,000, en fazla 50,000 broyler veya

En az 1,000, en fazla 8,000 hindi veya

En az 350, en fazla 3,000 kaz.

Yumurta için ise en az 20,000-en fazla ise 100,000 yumurta tavuğu gereklidir.

Kanatlı eti sektörü için uygulanan tedbirin amaçları şu şekilde belirlenmektedir:

Türkiye'deki geçimlik tavukçuluk gerçeğine karşın, IPARD I programı altında bu tip tavukçuluk destek görmeyecektir. Buna karşılık, uygun kümesler inşa ederek modernizasyon sürecini başlatmış küçük ve orta ölçekli işletmeler, rekabet güçlerinin artırılması ve aynı zamanda biyo-güvenlik koşulları ve Topluluk standartlarını yerine getirebilmeleri için desteklenmeye ihtiyaç duymaktadırlar.⁸⁴

TKDK, kanatlı eti ve yumurta sektörleri için aşağıdaki alanlara yaptığı desteklemeler ile Türkiye'nin tarımsal reform sürecine katkı sağlar:

Kanatlı kümesleri (broyler, yumurta tavuğu, kaz ve hindi) ve hayvan barınaklarının inşası, genişletilmesi ve modernizasyonuna yönelik,

Depo binaları ve makine garajlarının inşası ve/veya yenilenmesine yönelik,

Kanatlıların biyolojik güvenliğine yönelik kapı ve çitler (kuş gribine yönelik),

2007/43/EC sayılı Direktif altında belirtilen otomatik yemleme ve içme suyu, sulama, ısıtma ve havalandırma ekipmanı ve enerji tasarrufu sağlayan ekipmanlar da dahil olmak üzere çevresel otomatik kontrol sistemlerine yönelik,

Atık yönetimi, gübre depolama ve işleme tesisi yatırımlarına yönelik,

Tartma ve sağlık kontrolleri için özel ekipman,

⁸⁴ IPARD I Programı 2007-2013: 206

Hayvan refahı konusunda AB standartlarına uygun nakliye ekipmanlarına yönelik (Motorlu araçlar hariç),

Bilişim teknolojileri ve yazılım da dâhil olmak üzere özel teknolojik ekipmanın satın alınmasına yönelik,

Yumurta tavukları için kafes sistemlerine yönelik,

Yumurtaların toplanması, tasnifi, nakliyesi ve paketlenmesi için ekipman (Araçlar hariç).⁸⁵

4.4.2.2. Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar (Tebdir 103)

Süt, kırmızı et, kanatlı eti, su ürünleri ve meyve-sebze sektörü olmak üzere 5 alt-tebdirden oluşan bu tebdir başlığı, bahsi geçen sektörlerle ait ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması konusunda desteklemeler uygulamaktadır. TKDK bu tebdir ile: Tarımsal ürünler için yeni pazar fırsatları yaratmayı, işletmelere yeni teknolojiler kazandırıp, inovasyonu benimsetmeyi ve AB standartlarına uyum hususuna önem verilmesini amaçlar (IPARD II Programı, 2014-2020: 96).

4.4.2.2.1. Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-1)

IPARD I programına göre, günde 5 tonun altında işleme yapan işletmeler mikro ölçekli ve sürdürülemez küçük üretici grubunu oluştururken, 5-50 sürdürülebilir küçük üretici, 50-70 orta ölçekli, 70'ten fazlası ise büyük ölçekli üretici grubunu oluşturmaktadır. IPARD II programında ise mikro ölçekli üretici grubu 0-10 arası belirlenmiştir.

Bu alt-tebdirin amacı şöyle açıklanır:

“Süt toplama ve işleme soğuk zincirinin geliştirilmesi, küçük ve orta ölçekli süt toplama merkezleri ve süt işleyen işletmelerin üretim kapasitelerinin artırılması ve süt ürünlerinin kalitesinin geliştirilmesi. Orta ölçekli süt işleyen işletmelerin rekabet gücünün artırılması ve bu tesislerin çevresel standartlar ile uyumlarının sağlanması da bu tebdirin özel amaçları arasında yer almaktadır.”⁸⁶

Bu gruptaki üreticinin destekleme alabilmesi için: Yatırımın sonunda günlük 10-70 ton arası kurulu işleme kapasitesi ile en fazla 70 ton toplama kapasitesine sahip olması gerekmektedir.

Tablo 21, IPARD I ile IPARD II programları arasında karşılaştırma yaparak iki programdaki süt ve süt ürünleri işletmelerinin yapısındaki değişikliği göstermektedir. Buna göre

⁸⁵ IPARD II Programı, 2014-2020

⁸⁶ IPARD II Programı, 2014-2020: 97

mikro üretici grubu IPARD II'de IPARD I' e göre, yaklaşık %17,5 azalarak %75'ten %57,5'e düşmüştür. Sürdürülebilir küçük ölçekli işletmeler ile orta ölçekli üretim yapan işletmeler %22,3'ten, %37,1' yükselmiştir.

Tablo 21: Türkiye'de Süt İşleme Sanayisinin Yapısındaki Değişiklik

IPARD I (2007)			IPARD II (2013)		
Kapasite (ton /gün)	Tesis (%)	Sayı	Kapasite (ton /gün)	Tesis (%)	Sayı
5'in altında	75%	1438	5'in altında	57,5%	1.278
5-50 arası	21%	393	6-40	32,6%	724
50-70	1,3%	24	41-70	4,5%	100
70'den fazla	2,7%	49	+70	5,4%	120
Toplam	100%	1904	Toplam	100,0%	2.222

Kaynak: IPARD I Programı ve IPARD II Programı

TKDK, süt ve süt ürünleri için aşağıdaki alanlara yaptığı desteklemeler ile Türkiye'nin tarımsal reform sürecine katkı sağlar:

Süt toplama merkezlerinin ve süt işleyen işletmelerin modernizasyonu ve/veya genişletilmesine yönelik,

Yeni süt toplama merkezlerinin ve süt işleyen işletmelerin inşası,

Süt ve süt ürünlerinin homojenizasyonu, pastörizasyonu, paketlenmesi, soğutulması ve depolanmasına yönelik yatırımlar,

Düşük kaliteli ve iyi kaliteli süt arasındaki ayrımı yapabilmek için test ekipmanlarına yönelik,

Gıda güvenliği yönetim sistemlerinin kurulması için yapılan yatırımlar,

Nakliye ekipmanı (Motorlu taşıtlar hariç).⁸⁷

4.4.2.2. Kırmızı Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-2)

Türkiye, üretilen etlerin yaklaşık %90'ını taze tüketip ancak %10'unu sucuk, pastırma, kavurma gibi ürünlere dönüştüren bir ülkedir. Bununla birlikte, IPARD II Programına göre kırmızı et işleme sektörü sadece 1,530 tesise sahipken bunların 899 tanesi 5996 yasa uyarınca tescillenmiştir. Tescillenmiş kırmızı et işleme tesislerinin 525 tanesi günde 0-0,5 ton kapasiteyle

⁸⁷ IPARD II Programı

çalışırken, 285 tanesi 0,5-5 ve 89 tanesi günde 5 tondan fazla üretim yapabilecek kapasitededir. IPARD II ' de yeni kesimhanelerin açılması gerektiği vurgulanmıştır (IPARD II Programı, 2014-2020).

4.4.2.2.3. Kanatlı Et ve Et Ürünleri İşlenmesi ve Pazarlanması (103-3)

Türkiye'de 79 adet kanatlı eti kesimhanesi bulunurken bunların, sadece 50'si 5996 sayılı yasaya uygundur. Bu kesim hanelerin 29'u saatte 0-1000 kapasite ile kesim yapmakta iken, 6 tanesi 1000-5000, kalan 15 adedi ise saatte 5000 adet kapasitesini aşmaktadır. Kanatlı eti işleme tesisleri ise toplamda 423 tane olup, 225 tanesi günde 0-0,5 ton kapasiteye sahip, 138'i 0,5-5 ve kalan 60 tanesi günde 5 tondan fazla kapasiteyle çalışmaktadır. IPARD II programında bu işlemlerin çevresel standartlara uymaları, yenilenebilir enerjiye yatırım yapmaları ve rekabet edebilirliklerini geliştirmeleri gerektiği vurgulanmıştır (IPARD II Programı, 2014-2020: 14).

4.4.2.2.4. Su Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması (103-4)

IPARD I programında 2006 yılı verilerine dayanılarak, iç sulardaki su ürünleri çiftliklerinin yaklaşık %57'sinin yılda 10 tondan az üretim yaptığı, denizlerdeki çiftliklerin ise yaklaşık %41'inin 50 tondan az üretim yapan yarı zamanlı küçük aile işletmeler tarafından sağlandığı belirtilmiştir (IPARD I Programı, 207-203: 33).

IPARD II programında Tathısularda 10 tondan az üretim yapan işlemlerin sayısının IPARD I'e göre yaklaşık yaklaşık %22,1'lik azalışla %34,9'a gerilediği görülmektedir. Ayrıca, balık işleme tesislerinin yaklaşık %55'ini 100-2000 mt/yıl aralığında üretim yapan küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu, mikro ölçekli işlemlerin oranının ise yaklaşık %14 olduğu belirtilmiştir. TKDK'nın bu sektör için uyguladığı desteklemeler ile yeni işletmelerin geliştirilerek sektörel kapasitenin iyileştirilmesini, işletmelerin AB düzenlemelerine uyumlu hale gelmeleri ve ürün çeşitliliğinin geliştirilmesini amaçlar (IPARD II Programı, 2014-2020: 17, 100).

4.4.2.2.5. Meyve ve Sebze İşlenmesi ve Pazarlanması (103-5)

Meyve ve Sebze sektörleri üzerinde bir sonraki başlık altında durulacağından bu başlık altında da anlatılmasına gerek duyulmamıştır.

4.4.2.3. Çiftlik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme (Tebir 302)

Bu başlık altında, TKDK'nın uyguladığı 301 kodlu tedbirin alt-tedbirlerine değinilerek, TKDK'nın tarımsal dönüşüme hangi araçlarla katkı ağıladığı üzerinde durulacaktır.

4.4.2.3.1. Bitkisel Üretimin Çeşitlendirilmesi, Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi (302- 1)

TKDK' ya göre çiftçilik faaliyetlerinde sebze üretimi için 0,4 hektar, meyve için 1 hektar ve seralar için 0,1 hektar eşiklerinin altını mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlar. Buna göre, bu eşiğin altındaki üreticiler sürdürülemez ve bu nedenle de desteklenmez sınıftır. Bu eşiğin üstü ise, çok küçük olmalarına rağmen desteklenerek sürdürülebilir ölçek ve standartlara getirilebilir sınıfı oluşturmaktadır (IPARD I Programı, 2007-2013: 30).

Tablo 22, çiftçilik faaliyetlerinde mülkiyet dağılımı göstermektedir. Buna IPARD I programına göre, Meyve sektörünün %39,15'ini mikro ölçekli küçük üretici grubu oluştururken destekleme grubuna giren küçük ve orta ölçekli üretici grubunun oranı yaklaşık %52,92'dir.

Tablo 22'de sebze sektöründeki mikro ölçekli üretici grubu yaklaşık %60,12 ile sektörün büyük bölümüne hâkim iken, desteklenebilir küçük ve orta ölçekli üretici grubunun oranı yaklaşık %32,86'dır.

Tablo 22'ye göre seracılık sektöründe mikro ölçekli üretici grubunun oranı %5,28 iken, en büyük oran 93,53 ile küçük ve orta ölçekli üretici grubuna aittir.

IPARD II programında, IPARD I gibisektörel bazda mülkiyet üzerine net oranlar olmadığından bu alt-tedbirde iki dönem için karşılaştırma yapılamamaktadır.

Tablo 22: Türkiye’de Çiftçilik Faaliyetlerinde Mülkiyet Dağılımı

İşletme	Meyve işletmelerinin Dağılımı				
	Büyükük	0-1 (ha)	1-2 (ha)	2-5 (ha)	5-50 (ha)
Adet	303.831	187.453	223.167	61.416	132
Toplam	775.999				
Oran	39,15%	24,16%	28,76%	7,91%	0,02%

Tablo 22: Devamı

İşletme	Sebze İşletmelerinin Dağılımı				
	Büyükük	0-0,4 (ha)	0,4-1 (ha)	1-2 (ha)	2-8 (ha)
Adet	153.315	57.127	26.682	16.778	1.112
Toplam	255.014				
Oran	60,12%	22,40%	10,46%	6,58%	0,44%

Tablo 22: Devamı

İşletme	Seralar				
	Büyükük	0-0,1 (ha)	1-0,2 (ha)	0,2-0,3	0,3-3 (ha)
Adet	535	2.056	2.065	5.361	122
Toplam	10.139				
Oran	5,28%	20,28%	20,37%	52,88%	1,20%

Kaynak: IPARD I Programı, 2007-2013

Türkiye’nin tarımsal reform sürecinde, TKDK, çiftçilik sektörü için aşağıdaki alanlara uyguladığı desteklemeler ile katkı sağlamaktadır.

Temizleme, sınıflandırma, tasnif ve paketleme hatlarına yönelik desteklemeler,
İzlenebilirlik sistemleri ve markalamaya yönelik desteklemeler,

Modifiye atmosferli soğuk hava tesisleri ve modifiye atmosfer koşulları altında paketleme hatları,

Kurutma makine, ekipman ve paketleme hatlarına yönelik yatırımlar,

Ön soğutma ve soğutma ünitelerinin ve soğuk hava depolarının inşası ve/veya modernizasyonu, kurutma, temizleme, sınıflandırma, derecelendirme ve paketleme ünitelerine yönelik yatırımlar,

Hammadde ve paketleme için depolara yönelik yatırımlar,

Ürün taşıma ekipmanlarına yönelik yatırımlar,

Meyveler ve sert kabuklu meyvelerin (Konsey Tüzüğü No.1308/2013 Ek I, Bölüm IX: Meyve ve sebzeler listesi.) kurutulması için makine ve ekipman satın alınmasına yönelik yatırımlar ve

Nakliye ekipmanı (motorlu taşıtlar hariç)

4.4.2.3.2. Diğer Alt-Tedbirler

302 kodlu tedbirin çiftçilik faaliyetleri dışında, arıcılık, zanaatkârlık ve katma değerli yöresel ürünler, kırsal turizm ve rekreasyon, su ürünleri, makine parkları, yenilebilir enerji olmak üzere 6 sektörde 6 alt-tedbirleri daha bulunmaktadır. Bu sektörler için genel olarak, ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması, yeni makine alımları, modernizasyonlar, inşaat ve genişletme işleri için destekleme uygulamaktadır.

5. GENEL DEĞERLENDİRME, SONUÇ VE ÖNERİLER

1959 yılında başlayan Türkiye'nin AB üyelik sürecinde, 1999 yılına gelindiğinde somut bir adım atılmış ve Türkiye resmen aday ülke statüsü kazanmıştır. Bununla birlikte, AB Ortak Tarım Politikasına uyum, Türkiye'nin tarımsal reform hareketlerine dâhil edilmiştir. Türkiye'de TKDK'nın kurulması da bu hedef doğrultusunda gerçekleşmiştir. Belirtilmesi gerekir ki, çalışmada tarımsal alanda yaşanan yapısal dönüşüm tamamen ve direkt olarak TKDK'ya bağlanmamış, yaşanan dönüşüm sürecinde TKDK'nın üstlendiği rol, hedefleri ve bu hedefler doğrultusunda uyguladığı araçlar çerçevesinde gösterilmeye çalışılmıştır.

TKDK, tarımsal alanın tümünü desteklemek yerine, çalışmada ayrıntısıyla anlatılmış olan, belirli alanlarda açılan belirli tedbir başlıkları altında belirlenmiş sektörlere destekleme uygulamakta ve tedbirlerin dışında kalan alanlarda TKDK destekleme uygulamamaktadır. Bu nedenle çalışmada, bahse konu olan tedbir ve bu tedbirlerin uygulandığı sektörlerde küçük üreticiliğin içerisinde olduğu dönüşüm, TKDK'nın 2007-2013 yılları arasında uyguladığı IPARD I ve şuanda uygulamakta olduğu IPARD II (2014-2020) programları arasındaki verilerin oranlanması ve karşılaştırılması ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

IPARD programlarında geleneksel tarzda, geçimlik üretim yapan üretici grubu mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanır. TKDK'nın kullandığı bu kavram çalışmanın ilgili kavramlar bölümünde geçen, geleneksel tarzda, geçimlik düzeyde, emek-yoğun üretim yapan tarımsal küçük üreticiliği/köylülüğü işaret etmektedir. Çalışma, TKDK çerçevesinde olduğundan bu gruba, TKDK'nın tanımlamış olduğu mikro ölçekli küçük üretici grubu olarak hitap edilmiştir.

Mikro ölçekli küçük üretici grubu TKDK tarafından sürdürülemez ve AB standartlarına uygun yapıya gelemeyen kabul edildiğinden hiçbir desteklemeden faydalanamamaktadır. Desteklemelerden faydalanabilen grup küçük ve orta ölçekli olarak tanımlanan gruplardır. Bu gruplar desteklendikleri takdirde sürdürülebilir üretim yapabilecek ve AB standartlarına erişebilecek potansiyele sahip olarak görülmektedir. Son gruba ise, zaten rekabet edebilme imkânı olan ve kendi kendine AB standartlarına uyum sağlama potansiyeli bulunan büyük üretici grubudur ki bu grup da destekleme almamaktadır. TKDK, destekleme alabilecek grupların alt ve üst limitlerini her sektör için ayrı ayrı belirlemektedir.

Süt üretim sektöründe 10 süt ineğinden az hayvana sahip üreticiler mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanırken, 10-120 adet hayvana sahip olan üreticiler destekleme kapsamında bulunan küçük ve orta ölçekli üretici grubunu oluşturmaktadır. 2005-2014 yılları arasında süt üretim sektöründe mikro ölçekli üretim yapan küçük üreticinin sektördeki toplam üretici sayısına oranı, %15,67 azalarak, %87'den %71,3'e düşerken, destekleme grubunu oluşturan

küçük ve orta ölçekli üretici sayısı aynı dönemde, %15,28 artışla %12,96'dan %28,24'e yükselmiştir.

Süt ürünlerini işleme sektöründe, günde 5 ton süt işleme kapasitesinin altında kalan üretici grubu mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanırken, 5-70 ton arasında işleme kapasitesine sahip üretici grupları küçük ve orta ölçekli gruplar olarak tanımlanmaktadır. IPARD I ve IPARD II programları arasındaki dönemde, mikro ölçekli üretici grubu %17,5 azalarak %75'ten %57,5'e düşmüştür. Bunun yanında, küçük ve orta ölçekli işletmeler %14,8 artarak, %22,3'ten, %37,1'e yükselmiştir.

Kırmızı et sektöründe, 30'dan az büyükbaş hayvana sahip üreticiler mikro ölçekli küçük üretici grubunu oluştururken 30-100 arası hayvana sahip olan üreticiler küçük ve orta ölçekli üretici grubunu oluşturur. IPARD I ve IPARD II döneminde, büyükbaş üreticiliği yapan mikro ölçekli küçük üretici sayısının toplama oranı %11,51 düşüş göstererek, %98,81'den %87,3'e gerilerken, küçük ve orta ölçekli üreticilerin oranı, %11,33 artarak %1,19'dan %12,52'ye yükselmiştir.

Küçükbaş üreticiliğinde, 100'den az hayvana sahip olan üretici mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanırken, 100-300 arası hayvana sahip üreticiler küçük ve orta ölçekli üretici grubunu oluşturmaktadır. IPARD I ve IPARD II arası dönemde, mikro ölçekli küçük üreticilerin toplama oranı, %29,12 azalarak, %88,94'ten %59,82'ye düşmüş, bunun yanında, küçük ve orta ölçeklilerin oranı %29,18 artarak, %9,87'den %39,05'e yükselmiştir.

IPARD I programında çiftçilik faaliyetleri meyve, sebze ve sera olarak üçe ayrılmıştır. Buna göre, meyve sektöründe 1 hektarın altın toprağa sahip olan üreticiler mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanmakta ve meyve sektörünün % 39,15'ini oluşturmaktadır. 1-5 hektar toprağa sahip olan üreticiler küçük ve orta ölçekli üretici grubunu olarak tanımlanmakta ve %52,92 ile sektörün büyük bir kısmını ellerinde bulundurmaktadırlar.

Sebze sektöründe 0,4 hektar toprağa sahip olan üreticiler mikro ölçekli küçük üretici grubu olarak tanımlanırken, bu üretici grubu %60,12 ile sebze sektörünün büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. 0,4-2 hektar toprağa sahip olan küçük ve orta ölçekli üretici grubunun toplam içerisindeki oranı ise %32,86'dır.

Seracılıkta 0,1 hektar toprağa sahip olan üreticiler mikro ölçekli küçük üreticiler iken bu grubun toplam içerisindeki oranı %5,28'dir. Bu grupta en büyük pay %93,53 ile 0,1-3 hektar toprağa sahip olan küçük ve orta ölçekli üretici grubuna aittir.

Çiftçilik sektöründe mikro ölçekli küçük üretici grubunun giderek azaldığı birçok çalışmada dile getirilmiş olsa da, IPARD II programında çiftçilikte mülkiyet dağılımına yer verilmediğinden eğilim hakkında net bir şey söylemekten kaçınılmıştır.

IPARDI ve IPARD II programları arasında yapılan karşılaştırma dikkate alındığında, mikro ölçekli küçük üreticiliğin genel eğilim olarak giderek azalmakta olduğu açıkça ölçekli üretici grubunda oransal artış dikkat çekicidir. Tabii ki daha önce defalarca vurgulandığı gibi çalışmada ortaya çıkan bu eğilim tamamen TKDK desteklemelerine bağlanmamaktadır. Türkiye'nin tarımsal reform sürecinde ortaya çıkan yapısal dönüşüm, TKDK desteklemeleri haricindeki diğer desteklemelerin yanında daha kırdan kente göç, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi, artan maliyetler gibi birçok nedene bağlıdır. Tüm bu nedenleri anlatmak çalışmanın kapsamının ötesinde olduğundan, bu çalışmada sadece, bu dönüşüm sürecine, dönüşümün bir parçası olan TKDK'nın hangi araçlarla katkı sağladığı ve hangi rolü üstlendiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, en genel ifadeyle TKDK, tarımsal alanda sürdürülebilir gördüğü üretici gruplarına, modernizasyon, geliştirme, büyütme, çeşitlendirme gibi hedeflerle desteklemeler uygulayarak reform sürecinde OTP' ye uyum kapsamında AB destekli bir rol üstlenmektedir.

Daha önce de vurgulandığı gibi bu çalışma, ilk bölümü oluşturan küçük üreticilik tartışmalarındaki kuramların hangisine denk düşeceği saptanarak sonlanacaktır.

Marx tarımsal küçük üreticilik üzerine yaptığı analizinde, küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesi ile birlikte sermayenin ihtiyaç duyduğu emek arzının ve iç pazarın yaratılacağını savunur. Buna göre, üretimden çekilen küçük üretici emeğini büyük işletmelere kiralarak geçimi sürdürmeye çalışacaktır. Bunun yanında, büyük çiftçilerin ürettiği yiyecek ve hammaddeleri, büyük pazarlardan satın almaya başlayacaktır. Yani "kırlardaki ev sanayisinin yok olması" ülkenin iç pazarını oluşturacaktır.

Marx'ın küçük üreticiliğin tasfiyesi tezine yöneltilen eleştirilerin başında "küçük üreticiliğin hala büyük bir oranda devam ediyor oluşu" gelmektedir. Çalışmamız, Türkiye'de de genel eğilimin küçük üreticilerin azaldığı yönünde olduğunu fakat hala küçük üreticiliğin devam ettiğini göstermektedir. Bu konu hakkında yapılan birçok çalışmada küçük üreticiliğin varlığını hala devam ediyor oluşu açıklanmaya çalışılmıştır.

Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerinin tarımda yoğunlaşması sonucu küçük üreticiliğin yok olacağı tezine katılan ve bu tezi geliştiren Kautsky, o dönemde Marx'ın tezine ters olarak küçük üreticilerin sayıca çoğalmış olmasını açıklamaya çalışmıştır. Kautsky, büyük çiftçilerin çalıştırdığı ücretli işçilere göre küçük çiftçilerin kendi topraklarında daha uzun ve zor koşullarda çalıştığını, ailenin tüm bireylerinin üretime destek verdiğini, aç kalarak kısacası basit yaşayarak kâr ettiğini söylemiştir. Ayrıca Kautsky, küçük üreticilerin büyük çiftçiler ile rekabeti bırakıp, emek gücünü onlara satması ile bir süre ayakta kalacağını fakat süreç sonunda tarımda küçük üreticiliğin yok olacağını savunmuştur. Marx'ın tasfiye tezine katılan bir diğer isim olan Lenin,

tasfiye sürecini köylülerin iyice yoksullaştığı uzun bir süreç olarak tanımlamaya ve sürecin sonunda köylülüğün yok olacağını savunmaktadır.

Chayanov, köylülerin kapitalistlerden farklı olarak üretimlerini kar için değil de, kendi aile ihtiyaçlarını karşılamak için aile emeğine dayanan bir şekilde yaptıklarını bu nedenle birikimin oluşmadığını ve köylülerin kapitalist çiftçiler ile rekabet edebilmesi için daha yoğun bir şekilde çalışması gerektiğini böylece kendi kendilerini sömürdüklerini söylemiştir. Ayrıca, kapitalizmin tarıma girişini büyük işletmelerin genişlemesiyle değil, ticari sermayenin köylüleri meta üreticisine dönüştürüp pazara bağlayarak sermayenin kontrolü altına itmesiyle gerçekleştiğini, ticari sermayenin köylünün kullandığı ürün ve girdileri kontrolü altına alarak üretimin kalite ve standartlarını belirlediğini ayrıca sermayenin altyapıya yaptığı yatırımlarla da kapitalizmin tarımda egemen hâle geldiğini böylece köylünün başkalarının üretim araçlarıyla çalışan işçilere dönüştüğünü söylemiştir.

İkili yapı analiziyle tarım ve sanayi sektörlerini geleneksel-modern olarak ayıran modernleşme kuramı temsilcileri, küçük üreticiliğin hala devam ediyor oluşunun nedenleri yerine, az gelişmiş olarak tanımladıkları ülkelerde geleneksel tarımın modernleşmesi ve batılılaşma süreci üzerinde durmuşlardır. Buna göre, gelişmişlik ülkelerin gelişmişlik sorununu ancak dış dinamiklerin etkisi ile üretimin geleneksel yapıdan modern yapıya geçmesiyle giderileceğini savunur. Buna göre, tarımsal alanda da modernizasyon hareketleri başlatılmalı, geleneksel üretim yapısı terk edilip, modernize edilmiş bir üretim yapısı oluşturulmalıdır.

Gelişme sorununu tamamen sömürüye bağlayan bağımlılık kuramının önemli ismi Baran'a göre, Batı kapitalizmi, tarımsal ekonomilerin köylük bölgelerindeki yılanmış düzeni parçalamış, ihraç edilebilir ürünlere yönelmelerine zorlamış ve bu bölgelerdeki kendine yeterli ekonomik düzeni yıkmış ve hatta buralarda toprak mülkiyetini dahi etkilemiştir. Bağımlılık okulu gelişme sorununu geleneksel yapıya yani iç dinamiklere bağlamamış sorunun temel nedeni olarak dış dinamikleri göstermiştir.

Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi yaklaşımına göre, toplumsal formasyon içerisinde, hakim olan üretim tarzı diğer üretim tarzlarını kontrolü altına alır fakat diğer üretim tarzlarının tamamen ortadan kalkması gerekmez, çeşitli üretim tarzları birbirleriyle eklenebilir. Çevre ülkelerde kapitalist olmayan üretim tarzları kapitalist üretim tarzı ile eklemlenebilir. Bu üretim tarzları tamamen ortadan kalkmasa da hâkim olan kapitalist üretim tarzına hizmet eder.

Amin, günümüzde çevre ülkelerdeki köylü üretim tarzının, kapitalist üretim tarzı ile eklemlendiğini/hakimiyeti altına girdiğini ve köylülüğün geçimlik üretim yapması nedeniyle varlığını sürdürdüğünü söyler.

Çalışmada ortaya çıkan, Türkiye'de tarımsal küçük üreticilerin giderek azalması eğilimine rağmen, bu üretici grubunun hâlâ üretime devam ettiği açıkça görülmektedir. Bu

nedenle, kuram tartışmalarında geçen net bir tasfiyeden bahsetmek henüz erken olacaktır ki zaten bu tartışmalarda bunun tarihsel bir süreç olduğu da açıkça vurgulanmaktadır. Bunun yanında eklemleme kuramı, kapitalist üretim tarzı ile kapitalist olmaya üretim tarzlarının aynı anda aynı bölgede var olabileceği görüşü ile modern, geleneksel kopukluğunu reddeder. Bu açıdan bakıldığında, çalışmanın bu kuramlar arasından yakın olduğu kuramın, Üretim Tarzlarının Eklemmesi olduğu söylenebilir.

Türkiye’de tarımsal küçük üreticilik hala yüksek bir oranda varlığını devam ettirmektedir. Artan üretim maliyetleri, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönüşmesi gibi nedenler bu grubun üretimden çekilmesine, başka alanlara yönelmesine ve hatta göç etmesine bile neden olabilmekte, bu da beraberinde başka sorunlara yol açabilmektedir. Mikro ölçekli küçük üretici olarak tanımlanan bu grubun desteklenmemesi, karşılığın çıkan zorluklarla baş edememelerine, borçlarla üretimi devam ettirmeye çalışmalarına neden olmakta, sektörde rekabet edebilmelerini güçleştirmektedir. Genellikle atıl olarak görülen bu üretici grubunun Türkiye tarımında büyük bir paya sahip olduğu gerçeği kabul edilip, desteklenmelidir. Bu destekleme sadece mali açıdan olmamalı, bu grubun sağlıklı bir analizinin yapılması ve sorunlarının ortaya çıkarılması, eğitilmesi, örgütlenmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- [1]. Acar, M. ve Aytüre, S. (2014). *Dünyada ve Türkiye’de tarım ve tarım politikalarının geleceği*. Ekin Yayınevi.
- [2]. Aktaş, E., Aka, A., Demir, M.C. ve Fırat, K. (2012). Türkiye’de hemşehri derneklerinin kırsal yapıdaki rolü. *Mülkiye Dergisi* 36(3), 101-132.
- [3]. Albayrak, S.O. (2010). Türkiye’de Tarım Reformunun Dönüşümü. *Kamu Yönetimi Çalışmaları: Kamu Yönetimi ve Reform*, Ankara, 73-101.
- [4]. Amin, S. (2004). Kapitalizm ve yeni tarım sorunu. *Özgür Üniversite Forumu*, 28, 7-11.
- [5]. Aydın, Z. (1986). Kapitalizm, tarım sorunu ve az gelişmiş ülkeler I. *11. Tez Kitap Dizisi 3*, Uluslararası Yayıncılık, 126-156.
- [6]. Aydın, Z. (1986). Kapitalizm, tarım sorunu ve az gelişmiş ülkeler II. *11. Tez Kitap Dizisi 4*, Uluslararası Yayıncılık, 171-216.
- [7]. Aydın, Z. (2001). Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık köyleri örneği. *Toplum ve Bilim*, 88, 11-31.
- [8]. Aysu, A. (2002). *1980-2002 Türkiye tarımında yapılanma(ma): tarladan sofraya tarım*. İstanbul: Su Yayınları.
- [9]. Aysu, A. (2006). *Avrupa Birliği ve tarım*. Kalkedon Yayınevi.
- [10]. Bernstein, H. (2014). *Tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri* (2. Bs.). (Çev. O. Köymen). İstanbul: Yordam Kitap.
- [11]. Boratav, K. (2004). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm* (3. Bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- [12]. Boratav, K. (2015). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009* (20. Bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- [13]. Bulutçu, A.B. (2015). *IPARD programı ile ulusal kırsal kalkınma programlarının tamamlayıcılık açısından değerlendirilmesi*. T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı AB Uzmanlık Tezi, Ankara.
- [14]. Can, M. ve Esengün, K. (2007). Avrupa Birliği kırsal kalkınma programlarının Türkiye’nin kırsal kalkınması açısından incelenmesi: SAPARD ve IPARD örneği. *GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi* 24 (2), 43-56.
- [15]. Dinler, Z. (2014). *Bölgesel İktisat* (10. Bs.). Bursa: Ekin Kitabevi,
- [16]. Efe, H. (2017,). Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye yönelik mali yardımlarının Türkiye açısından önemi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı, ICOMEP*, 222-241.
- [17]. Ercan, F. (2016.) *Kırsal yapıda toplumsal gelişme (Osmanlı Toplumunu)* (3. Bs.). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV).
- [18]. Ercan, F. (2012). *Modernizm, kapitalizm ve az gelişmişlik* (6. Bs.). İstanbul: Bağlam Yayınları.

- [19]. Ersoy, M. (1984). Çevre toplumsal formasyonlarda ulusal ekonomiler ve kentsel sanayi sektörünün yapısına ilişkin modeller. Ç. Keskinok ve M. Ersoy (Ed.). *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*. Birey ve Toplum Yayıncılık, 1-22.
- [20]. Foster-Carter, A. (1984). Eklemlenme'nin eklemlenmesi. (Çev. M. Ersoy). Ç. Keskinok ve M. Ersoy (Ed.). *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*. Birey ve Toplum Yayıncılık, 59-93.
- [21]. Geray, C. (1999). Kırsal kalkınma yöneltileri, ilçe yerel yönetimi ve "ilçe köy birlikleri" önerisi. *Çağdaş Yerel Yönetimler, TODAİE* 8, Sayı 2, 11-42.
- [22]. Göksu, V. (2010). Tarım ve kırsal kalkınmayı destekleme kurumu. Ankara: *Kamu Yönetimi Çalışmaları: Kamu Yönetimi ve Reformu*, 102-116.
- [23]. Göktürk, A. (2003). Türkiye tarım politikalarının AB'ye uyumu. M. Türkay (Ed.). *AB Türkiye Gerçekler, Olasılıklar*, Yeni Hayat Kütüphanesi, 188-217.
- [24]. Güllalp, H. (1993). *Kapitalizm, sınıflar ve devlet*. (Çev. O. Akınhay ve A. Yılmaz). Belge Yayınları.
- [25]. Günaydın, G. (2009). Türkiye'de tarım politikalarında yapısal uyum: 2000'li yıllar. *Mülkiye Dergi* 262, 175-222.
- [26]. Gürlük, S. ve Turan, Ö. (2013). *Avrupa Birliği ve Türkiye (Türkiye tarımı ve ortak tarım politikası)*, Ekin Yayınevi.
- [27]. *IPARD I programı (2007-2013)*. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı, 2007-2013.
- [28]. *IPARD II programı (2014-2020)*. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı, 2014-2020.
- [29]. İşgüden, T. (1995). Gelişme kuramları. T. İşgüden., F. Ercan. ve M. Türkay (Ed.). *Gelişme İktisadi Kuram-Eleştiri –Yorum*. İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.S., 140-166.
- [30]. İşgüden, T. *Az gelişmişlik kuramları*. Makro İktisat, Bilim ve Teknik Yayınları, 273-303.
- [31]. Karaömerlioğlu, M.A. (2001). Rus popülizmi üzerine. *Toplum ve Bilim* 88.
- [32]. Keyder, Ç. (2015). 2000'lerde devlet ve tarım. Keyder, Ç. ve Yenil, Z. (Ed.). *Bildiğimiz Tarım Sorunu-Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 191-218.
- [33]. Köymen, O. (2012). *Kapitalizm ve köylülük; Ağalar, üretenler ve patronlar (2. Bs.)*. İstanbul: Yordam Kitap.
- [34]. Köymen, O. (1999). Köylü sorunu araştırma ve tartışmaları. *75. Yılda Köylerden Şehirlere*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 133- 140.
- [35]. Laclou, E. (1984). Latin Amerika'da feodalizm ve kapitalizm. (Çev. E. Tekinbaş). Ç. Keskinok ve M. Ersoy (Ed.). *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*. Birey ve Toplum Yayıncılık. 95-120.
- [36]. Lenin, V.İ. (1996). *Tarımda kapitalizm*. (Çev. S. Güvenç). Ankara: Sol Yayınları.
- [37]. Lenin, V.İ. (1975). *Rusya'da kapitalizmin gelişmesi*. (Çev. S. Erdoğan). Ankara: Sol Yayınları.

- [38]. Lewis, W.A. (1954). *Economic development with unlimited supplies of labour*. The Manchester School, Manchester. 08.09.2018 tarihinde <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368lewistable.pdf> sitesinden alınmıştır.
- [39]. Lewis, W.A. (1966). Sınırsız emek arzı ile iktisadi kalkınma. (Çev. M. Berk). Ankara: *Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları* 6, 89-131.
- [40]. Marx, K. (2015). *Kapital I* (8. Bs.). (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- [41]. Nurkse, R. (1952). Some international aspects of the problem of economic development. *The American Economic Review*, 42. Papers and Proceedings of the Sixty-fourth Annual Meeting of the American Economic Association, 71-583. Published by: American Economic Association Stable. Retrieved 08.09.2018, form <http://www.jstor.org/stable/1910629> .Accessed: 24/12/2013.
- [42]. Övgün, Barış. (2010). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferleri Açısından Tarım Sorunu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 9.
- [43]. Resmi Gazete, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Kanun No: 5648, Resmi Gazete Tarihi: 18/05.2007, Sayı: 26526
- [44]. Rostow, W.W. (1996). İktisadi gelişmenin aşamaları. Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası.
- [45]. Saraçoğlu, M. ve Bulut. (2004). E. Tarımın kalkınmadaki rolü ve Türkiye’de tarımsal teşvikler. *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 1/2004, 47-62.
- [46]. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, “Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu” Ankara, 2000.
- [47]. TKDK, Kırsal Kalkınma Dergisi, No: 1, Temmuz-Ağustos-Eylül, 2015.
- [48]. TKDK, Kırsal Kalkınma Dergisi, No: 2, Ekim-Kasım-Aralık, 2015.
- [49]. TKDK, Kırsal Kalkınma Dergisi, No: 4, Nisan-Mayıs-Haziran, 2016.
- [50]. Tören, T. (2007). Dünyada ve Türkiye’de tarım sektöründe genel eğilimler. *Almanak 2006 Analizleri*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV), 206-222.
- [51]. Tören, T. (2007). Yeniden yapılanan dünya ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye uygulaması, Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV).
- [52]. Türkay, M. (1995). Gelişme: Kavramsal köken ve yorumlar. T. İşgüden., F. Ercan. ve M. Türkay (Ed.). *Gelisme İktisadi Kuram-Eleştiri –Yorum*. İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.S., 89-111.
- [53]. Türkay, M. (1995). Gelişme iktisadının bir disiplin olarak ortaya çıkışı. T. İşgüden., F. Ercan. ve M. Türkay (Ed.). *Gelisme İktisadi Kuram-Eleştiri –Yorum*. İstanbul: Beta Basın Yayım Dağıtım A.S., 112-139.

- [54]. Türkay, M. (2002). *Türkiye'de kapitalist sermaye birikiminin uğrakları: kapitalist gelişmenin dönemlendirilmesi üzerine*. ODTÜ Ekonomi Kongresi.
- [55]. Ulucan, B. (2007). *IPA kırsal kalkınma ajansının akreditasyonu*. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Dış ilişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı Uzmanlı Tezi, Ankara.
- [56]. Ulukan, U. (2009). *Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve sözleşmeli çiftçilik: Bursa örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV).
- [57]. Wallerstein, I. (2005). *Dünya-sistemleri analizi bir giriş* (2. Bs.). (Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy). Aram Yayıncılık.
- [58]. Wallerstein, I. (1983). Kapitalist dünya sisteminin yükselişi ve geleceği; karşılaştırmalı analiz için temel kavramlar. (Çev. O. Esen). *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar*. Belge Yayınları, 71-113.
- [59]. Wolpe, H. (1984). Üretim tarzlarının eklemelenmesine giriş. (Çev. M. Ersoy ve Ç. Keskinok). M. Ersoy ve Ç. Keskinok (Ed.). *Üretim Tarzlarının Eklemelenmesi Üzerine*. Birey ve Toplum Yayıncılık, 23-58.
- [60]. Yılmaz, Ş.E. (2014). *Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi* (3. Bs.). Efil Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- [61]. European Commission. (2016). Enlargement – SAPARD. Retrieved 14.11.2018, from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/glossary/terms/sapard_en
- [62]. European Commission. (2016). Former Assistance. Retrieved 14.11.2018, from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/former-assistance_en
- [63]. European Commission. (t.y.). Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA). Retrieved 18.11.2018, from http://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/ipa/
- [64]. European Commission. (t.y.). IPARD. Retrieved 06.12.2018, from https://ec.europa.eu/agriculture/enlargement/assistance/ipard_en
- [65]. European Commission. (2018). Overview - Instrument for Pre-accession Assistance. Retrieved 17.11.2018, from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/overview_en
- [66]. European Commission. (t.y.). The Common Agricultural Policy at a Glance. Retrieved 08.11.2018 from https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance_en
- [67]. European Parliament. (1998). Briefing No 33, The PHARE Programme and the enlargement of the European Union. Retrieved 14.11.2018, from http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/33a1_en.htm

- [68]. EUR-Lex. (t.y.). Accession Partnership, Retrieved 23.11.2018, from https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_partnership.html
- [69]. IPARD. (2008). IPARD I Çerçeve Anlaşması. 06.12.2018 tarihinde <https://ipard.tarim.gov.tr/Content/CerceveAnlasma.pdf> sitesinden alınmıştır.
- [70]. IPARD. (2017). IPARD Programı. 06.12.2018 ve 12.12.2018 tarihlerinde <https://ipard.tarim.gov.tr/Prog> sitesinden alınmıştır.
- [71]. IPARD. (t.y.). IPARD Programı İstatistikleri, IPARD I Sonuçları. 07.12.2018 tarihinde <https://ipard.tarim.gov.tr/Statiks> sitesinden alınmıştır.
- [72]. IPARD II Çerçeve Anlaşma. (t.y.). 10.12.2018 tarihinde <https://ipard.tarim.gov.tr/Content/IPARDIICerceveAntlasma.pdf> sitesinden alınmıştır.
- [73]. IPARD. IPARD Yönetim Yapısı. 12.12.2018 tarihinde <https://ipard.tarim.gov.tr/ipard-tr> sitesinden alınmıştır.
- [74]. Resmi Gazete, Sayı: 28088, 18 Ekim 2011 Salı, Konu: Katılım Öncesi AB'den Sağlanacak Fonların Yönetimi. 06.12.2018 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/10/20111018-7.htm> sitesinden alınmıştır.
- [75]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2013). BİR BAKIŞTA AB / Avrupa Birliğinin Tarihçesi. 02.11.2018 tarihinde <https://www.ab.gov.tr/105.html> sitesinden alınmıştır.
- [76]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2018). İlerleme Raporları. 25.11.2018, tarihinde https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html sitesinden alınmıştır.
- [77]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2017). Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum. 25.11.2018 tarihinde https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html sitesinden alınmıştır.
- [78]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (t.y.). Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum 30 Haziran 2016 (Tablo). 25.11.2018, tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/yatay_muzakere_tablosu_30_06_2016_tr.pdf sitesinden alınmıştır.
- [79]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2017). Katılım Ortaklığı Belgeleri. 22.11.2018, tarihinde https://www.ab.gov.tr/katilim-ortakligi-belgeleri_46226.html sitesinden alınmıştır.
- [80]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2015). Müzakere Fasılları. 23.11.2018, tarihinde <https://www.ab.gov.tr/62.html> sitesinden alınmıştır.
- [81]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2016). TR-AB Mali İşbirliği. 06.12.2018 tarihinde <https://www.ab.gov.tr/5.html> sitesinden alınmıştır.

[82]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (t.y.). Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Kronolojisi (1959 – 2015). 21.11.2018 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/5%20Ekim/turkiye_avrupa_birligi_iliskileri_kronolojisi.pdf sitesinden alınmıştır.

[83]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2017). Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi. 19.11.2018 tarihinde https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html sitesinden alınmıştır.

[84]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2005). Türkiye İçin Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler. 25.11.2018 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf sitesinden alınmıştır.

[85]. T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (t.y.). Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma, 12 Eylül 1963 Ankara Anlaşması. 19.11.2018, tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf sitesinden alınmıştır.

[86] T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2017). Ulusal Programlar. Erişim Tarihi: 25.11.2018, Erişim Adresi: https://www.ab.gov.tr/ulusal-programlar_46225.html sitesinden alınmıştır.

[87] T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2011). Katma Protokol - 23 Kasım 1970, Erişim Tarihi: 20.11.2018 tarihinde <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-ekonomik-toplulugu-ile-turkiye-arasinda-ortaklik-iliskisi-kurulmasina-dair-anlasmaya-katma-protokol---23-kasim-1970.tr.mfa> sitesinden alınmıştır.

[88] T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (t.y.). Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı KIRSAL KALKINMA PROGRAMI (2014-2020) – IPARD II Programı. 15.12.2018 tarihinde https://tkdk.gov.tr/Content/File/Ipard/IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf sitesinden alınmıştır.

[89]. T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2014). Tarımsal Destekler Bülteni, Sayı 1. Erişim Tarihi: 13.12.2018, Erişim Adresi: <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/2014%20tar%C4%B1msal%20destekler%20bulteni.pdf> sitesinden alınmıştır.

[90]. T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2015). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). 2015 Yılı Programı. 13.12.2018 tarihinde http://tarim.kalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/tarim_ve_gida_2015_yili_programi.pdf sitesinden alınmıştır.

[91]. T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), 2018 Yılı Programı. 13.12.2018 tarihinde http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/2018_Yili_Programi.pdf sitesinden alınmıştır.

- [92]. T.C. Merkez Bankası. Kurlar. (t.y.). 13.12.2018 tarihinde https://www.tcmb.gov.tr/kurlar/kurlar_tr.html sitesinden alınmıştır.
- [93]. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. (2007). 2007 Yılı Faaliyet Raporu. 13.12.2018 tarihinde https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakan%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2007_Yili.pdf sitesinden alınmıştır.
- [94]. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. (2008). 2008 Yılı Faaliyet Raporu. 13.12.2018 tarihinde https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakan%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2008_Yili.pdf sitesinden alınmıştır.
- [95]. T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı. (2009). 2009 Yılı Faaliyet Raporu. 13.12.2018 tarihinde https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakan%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2009_Yili.pdf sitesinden alınmıştır.
- [96]. T.C. Sağlık Bakanlığı. (2016). Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ulusal Program. 25.11.2018 tarihinde <http://disab.saglik.gov.tr/TR,3871/ulusal-program.html> sitesinden alınmıştır.
- [97]. T.C. Sayıştay Başkanlığı. (2016). TARIM VE KIRSAL KALKINMAYI DESTEKLEME KURUMU 2016 YILI SAYIŞTAY DENETİM RAPORU. 16.12.2018 tarihinde https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/62643830/files/raporlar/kid/2016/Di%C4%9Fer_Kamu_%C4%B0dareleri/TARIM%20VE%20KIRSAL%20KALKINMAYI%20DESTEKLEME%20KURUMU.pdf sitesinden alınmıştır.
- [98]. T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı. (2016). Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası. 09.11.2018 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/ABDGM-BROSURLER/OTP%20BRO%C5%9E%C3%9CR.pdf> sitesinden alınmıştır.
- [99]. T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı. (t.y.). Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, IPA Birimi. 17.11.2018 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/48/Ipa-Birimi> sitesinden alınmıştır.
- [100]. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (t.y.). 04.12.2018 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Kirsal-Kalkinma/Projeler> sitesinden alınmıştır.
- [101]. TKDK. (t.y.). Amaçlar. 12.12.2018 tarihinde <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan> sitesinden alınmıştır.
- [102]. TKDK. (t.y.). Desteklenen tedbirler ve sektörler nelerdir?. 10.12.2018 tarihinde <https://tkdk.gov.tr/SSS/desteklenen-tedbirlerin-adlari-nelerdir-6> sitesinden alınmıştır.
- [103]. TKDK. (t.y.). Organizasyon Şeması. 12.12.2018 tarihinde <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/OrganizasyonSemasi> sitesinden alınmıştır.

[104]. TKDK. TKDK Stratejik Planı (2017-2021). (2017). 12.12.2018 tarihinde <https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/StratejikPlan> sitesinden alınmıştır.

[105]. Türkiye İstatistik Kurumu. (t.y.). 14.12.2018 tarihinde http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108 sitesinden alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Gökhan HURMA

Doğum Tarihi : 22.06.1993

E-mail : gokhanhrm@gmail.com

Öğrenim Durumu :

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	İktisat	Mersin Üniversitesi	2015
Yüksek Lisans (Tezli)	İktisat	Mersin Üniversitesi	2018
Yüksek Lisans (Tezsiz)	Business Economics and Management	Mediterranean Agronomic Institute of Chania (Maich)	2018

Ödüller:

1. Mersin Üniversitesi'ni Geliştirme Vakfı (MÜGEV), Bilime Maksimum Destek Ödülleri, 2017.